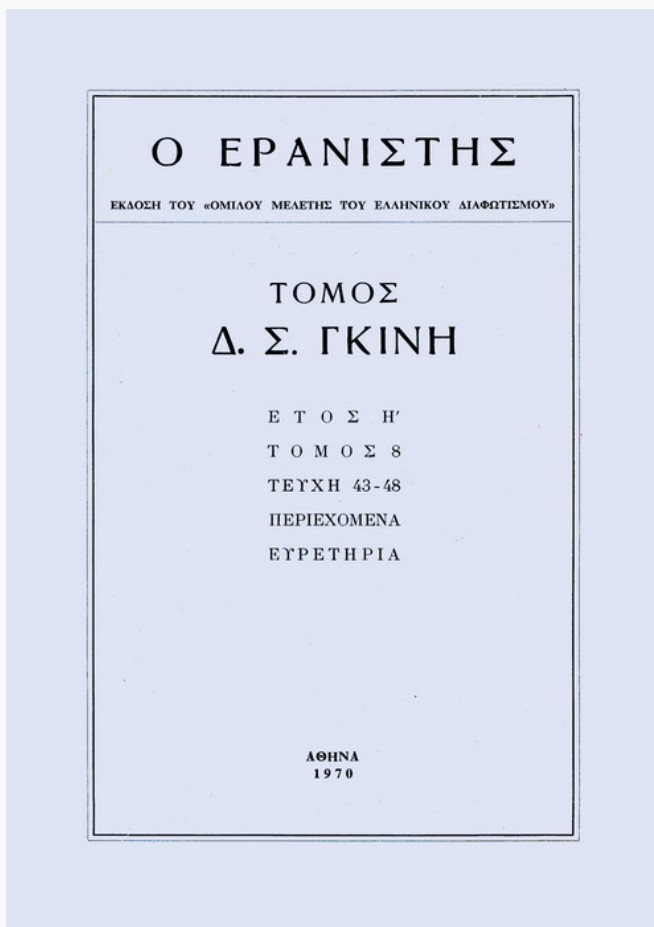

The Gleaner

Vol 8 (1970)

In Honour of D. S. Ginis

Εκδόσεις και χειρόγραφα του «Σχολείου των ντελικάτων εραστών»

Λέανδρος Βρανούσης

doi: [10.12681/er.9939](https://doi.org/10.12681/er.9939)

Copyright © 2016, Λ. Βρανούσης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Βρανούσης Λ. (2016). Εκδόσεις και χειρόγραφα του «Σχολείου των ντελικάτων εραστών». *The Gleaner*, 8, 302–323. <https://doi.org/10.12681/er.9939>

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΙ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΟΥ «ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΤΩΝ ΝΤΕΛΙΚΑΤΩΝ ΕΡΑΣΤΩΝ»

Τὸ πρῶτο βιβλίο τοῦ Ρήγα, τὸ *Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν*, τυπώθηκε στὴ Βιέννη τὸ 1790.¹ Ἡ πρώτη ἐκείνη ἔκδοση φαίνεται νὰ ἀπορροφήθηκε γρήγορα. Ἐνα ἄλλο παρόμοιο βιβλίο τῆς ἐποχῆς, τὸ *Ἐρωτος Ἀποτελέσματα*, τυπώθηκε πέντε φορές μέσα σὲ λίγες δεκαετίες (α' ἔκδ. 1792 καὶ τέσσερις ἐπανεκδόσεις ὡς τὸ 1836). Τὴν ἴδια ἢ ἀνάλογη ἐκδοτικὴ ἐπιτυχία μποροῦσε νὰ ἔχη στὸν καιρὸ του καὶ τὸ *Σχολεῖον* τοῦ Ρήγα. Ὅταν ὅμως, μετὰ ἀπὸ δύο ἢ τρεῖς γενεές, ξανακυκλοφόρησε, εἶχε, καθὼς θὰ ἰδοῦμε, ἐκδοτικὲς περιπέτειες, οἱ ὁποῖες κάθε ἄλλο παρὰ ἐμπορικὴ ἐπιτυχία μαρτυροῦν.

Οἱ ἐπανεκδόσεις τοῦ *Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν* δὲν ἔχουν μέχρι σήμερα συστηματικὰ βιβλιογραφηθῆ.

Στὴν «*Bibliographie hellénique*» τοῦ Legrand, ὅπου βιβλιογραφεῖται ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ 1790, μιὰ πρόσθετη σημείωση² ἀναφέρει ὅτι ὑπάρχει καὶ μιὰ ἐπανεκδοση τοῦ ἔργου, ἀρκετὰ μεταγενέστερη, ἡ ὁποία ὅμως στὸ φύλλο τοῦ τίτλου τῆς διατηρεῖ τὴ χρονολογία τῆς πρώτης ἐκδόσεως (1790) :

Cet ouvrage a été réédité à une époque récente, sous le millésime de 1790, par le libraire Ch. A. Doukas. C' est un in-8° de 2 et 220 pages. On lit, à la page 2, un Avis qui débute ainsi: Τὸ παρὸν μέρος ἐκδίδωμι, ὑποχρεωθεὶς πρὸς τοῦτο δι' ἀποφάσεως τοῦ Ἐφετείου, ἵνα δώσω σώματα 285 εἰς τὸν ἀντίδικόν μου κ. Χουρμουζιάδην.

Καὶ ἡ σημείωση κλείνει μὲ τὴν ἔνδειξη ὅτι ἀντίτυπο τῆς ἐπανεκδόσεως αὐτῆς κατέχει ἡ *École des Langues Orientales*, στὸ Παρίσι.

Ὁ Ἄπ. Δασκαλάκης στὴ βιβλιογραφικὴ παρουσίαση τῶν ἔργων τοῦ Ρήγα, ἀναγράφοντας τὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ «*Σχολείου*» (1790), προσθέτει ἐπίσης ὅτι ὑπάρχει καὶ μιὰ ἀθηναϊκὴ ἐπανεκδοση τοῦ ἔργου, ἀχρονολόγητη, τὴν ὁποία τοποθετεῖ «γύρω στὰ 1840»: Réimpression à Athènes s. d. (vers 1840).³

Ὁ Ἰ. Α. Θωμόπουλος, ἀργότερα,⁴ ἤρθε νὰ προσθέσῃ περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὶς ἐκδόσεις τοῦ «*Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν*»:

Τὸ βιβλίο αὐτὸ —γράφει— κυκλοφόρησε εὐρύτατα τότε [στὰ 1790], καὶ ἀνατυπώθηκε πολλές φορές ὕστερα. Ὁ καθηγητῆς κ. Ἄπ. Δασκαλάκης σημειώνει μιὰ δεύτερη ἔκδοση τοῦ 1840. Στὸ ἐξώφυλλο ἐνὸς τόμου τῆς «Πανδώρας» τοῦ 1869 ἀναγγέλλεται νέα ἔκδοση τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, μὲ τὴν προσθήκη μάλιστα ὅτι «τὸ ἀνωτέρω εἶναι ἀνατύπωσις γενομένη τὸ τρέχον ἔτος ἐν Ἀθήναις»⁵. Γνωρίζω ἀκόμη καὶ μιὰ τετάρτη ἔκδοση τοῦ 1876: Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἔραστῶν [...] Ἐν Ἀθήναις [...] 1876.

Οἱ τέσσερις αὐτὲς ἐκδόσεις θὰ μπορούσαν νὰ γίνουν πέντε, ἂν θεωρούσαμε ἄσχετη μ' αὐτὲς τὴν ἐπανεκδοση ποὺ μνημονεύεται, καθὼς εἶδαμε, στὴ Βιβλιογραφία τοῦ Legrand, καὶ ποὺ ὁ Ἰ. Θωμόπουλος φαίνεται νὰ τὴν ἀγνοῇ. Ἔτσι, ἡ ἄγνωστη ἔκδοση ποὺ παρουσιάζω σήμερα (ἐκδοσις νεωτάτη, Ἐν Ἐρμουπόλει Σύρου... 1876) θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρηθῆ ὡς ἔκδοση ἕ κ τ η . Κι ἂν συνεχίζαμε τὸ ἴδιο ἀβασάνιστα τὴν ἀπαρίθμηση, θὰ προσθέταμε πὼς ὁ Ν. Βέης⁶ μνημονεύει μιὰ ἀνατύπωση «περὶ τὸ 1880», ἡ ὁποία θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρηθῆ ὡς ἔκδοση ἕ β δ ὀ μ η .

Θὰ ἀποδειχθῆ ὅμως ὅτι τὸ «Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἔραστῶν» δὲν ἐγνώρισε παρὰ μί α κ α ἰ μ ὀ ν η ἐπανεκδοση.

Α'

Εἶχα παρατηρήσει ἄλλοτε⁷ ὅτι ἡ ἐπανεκδοση τῶν Ἀθηναίων, τὴν ὁποία οἱ συντάκτες τῆς Bibliographie hellénique τοποθετοῦσαν ἀόριστα «à une époque récente» καὶ ὁ Ἄπ. Δασκαλάκης «vers 1840», δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἴδια ἔκδοση ποὺ ἀναγγέλλεται στὸ περιοδικὸ «Πανδώρα» τοῦ 1869. Στὴν ἴδια ἔκδοση ἀναφερόταν καὶ ὁ Ν. Βέης, ὅταν ἔγραφε (παραπέμποντας στὴ Βιβλιογραφία τοῦ Legrand) ὅτι «ὑπάρχει καὶ ἀνατύπωσις [...] γενομένη ἐν Ἀθήναις ὑπὸ Χ. Α. Δούκα περὶ τὸ 1880»⁸.

Ἡ ἐπανεκδοση αὐτὴ στὸ φύλλο τοῦ τίτλου τῆς δὲν ἔχει παρὰ αὐτοῦσιο τὸν τίτλο τῆς πρώτης ἐκδόσεως, μὲ τὴν ἴδια τοποχρονολογία:

Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἔραστῶν, ἤτοι βιβλίον ἠθικόν, περιέχον τὰ περίεργα συμβεβηκότα τῶν ὠραιότερων γυναικῶν τοῦ Παρισίου, ἀκμαΐουσῶν κατὰ τὸν παρόντα αἰῶνα· ἐκ τῆς γαλλικῆς διαλέκτου νῦν πρῶτον μεταφρασθὲν παρὰ τοῦ Ρήγα Βελεστινλή Θετταλοῦ. Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας, ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἰωσήπου τοῦ Βαουμείστερου, 1790.

Σχῆμα 8^ο μικρὸ (τυπωμένη ἐπιφάνεια, μαζὶ μὲ τίς ἐπικεφαλίδες τῶν σελίδων, 17×9 ἑκατοστὰ ἢ 38×20 τυπογραφικὰ τετράγωνα). Σελίδες α' - ζ' +1 - 220. — Πανομοιότυπο (σὲ σμίκρυνση) στὴ σελ. 296.

Ούτε στα ἔγχρωμα ἐξώφυλλα τοῦ βιβλίου ὑπάρχει καμμιά ἔνδειξη γιὰ τὸν τόπο καὶ τὸ ἔτος τῆς ἀνατυπώσεως. Ἀλλὰ ἡ ἀόριστη τοποθέτηση τῆς ἐκδόσεως «à une époque récente» ἢ «vers 1840» [ἢ 1870]⁹ ἢ «περὶ τὸ 1880» πρέπει νὰ παραμερισθῇ, τώρα ποὺ ξέρουμε ὅτι τὸ βιβλίο ἀναγγέλλεται —στὴν «Πανδώρα», ἴσως καὶ σὲ ἄλλα ἔντυπα τῆς ἐποχῆς— ὡς ἔκδοση τοῦ 1869.¹⁰

Τὸ κύριο σῶμα τοῦ βιβλίου (σελ. 1-220) περιέχει τὰ ἔξι διηγήματα τῆς συλλογῆς: σελ. 1-33, 35-72, 73-115, 117-139, 141-182, 183-220 (οἱ σελ. 34, 116 καὶ 140 λευκές). Στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου ἔξι σελίδες μὲ ἐλληνικὴ σελιδαρίθμηση (α' - ζ'): σελ. α' ὁ τίτλος, σελ. β' λευκὴ, σελ. γ' ὁ πρόλογος τοῦ Ρήγα Πρὸς τοὺς ἀναγνώστας, σελ. δ' *Εἰδοποιήσις*, σελ. ε' - ζ' ὁ πίνακας τῶν περιεχομένων. Μεταφέρω ὀλόκληρο τὸ κείμενο τῆς σελ. δ' :

ΕΙΔΟΠΟΙΗΣΙΣ—Τὸ παρὸν μέρος ἐκδίδωμι, ὑποχρεωθείς πρὸς τοῦτο δι' ἀποφάσεως τοῦ Ἐφετείου, ἵνα δώσω σῶματα 285 εἰς τὸν ἀντίδικόν μου κ. Χουμουζιάδην. Τοῦτο ὁμῶς δὲν εἶναι τὰ ἅπαντα τοῦ Ῥήγα Φεραίου. Προσεχῶς, συμπληρῶν αὐτὰ ἐκδίδωμι εἰς ἓνα τόμον οὐ μόνον τὰ διηγήματα ταῦτα, ἀλλὰ καὶ μετάφρασιν τραγωδίας τοῦ Μεταστασίου, καὶ τὰ ποιήματα τοῦ ἀειμνήστου πρωτομάστρου τῆς ἡμετέρας παλιγγενεσίας, μετὰ βιογραφίας καὶ εἰκόνας τοῦ ἀνδρός, ἵνα πληρέστατα ἐπιθρᾷση πρὸς τὸν σκοπόν, δι' ὃν ἀπεφάσισα τὴν ἔκδοσιν.—Ὁ ἐκδότης Χ. Α. ΔΟΥΚΑΣ.

Οἱ πληροφορίες ποὺ ἀντλοῦμε ἀπὸ τὸ παραπάνω σημεῖωμα εἶναι πολ-
λές καὶ ἀξιοσημείωτες.

Ὁ ἐκδότης Χ. Α. Δούκας εἶχε ἀναγγεῖλει, καθὼς φαίνεται, πῶς θὰ ἐκδώσῃ τὰ Ἄπαντα τοῦ Ρήγα. Εἶχε ἴσως προεγγράψῃ συνδρομητές, καθὼς συνηθιζόταν τότε, ἢ εἶχε συμβληθῇ καὶ μὲ κάποιον χρηματοδότη, γιὰ νὰ καλύψῃ ἓνα μέρος τῶν ἐκδοτικῶν δαπανῶν. Φαίνεται ὁμῶς πῶς ἡ ἔκδοση καθυστέρησε πέρα ἀπὸ τὰ προβλεπόμενα ὅρια, ὁ ἐκδότης δὲν ἀνταποκρινόταν στὶς ἀνειλημμένες ὑποχρεώσεις του καὶ οἱ ἀπαιτητές του κατέφυγαν στὰ δικαστήρια. Τότε ὁ Χ. Δούκας βρέθηκε ὑποχρεωμένος νὰ ἱκανοποιήσῃ τὶς ἀπαιτήσεις τοὺς παραδίδοντας ἓνα μέρος τοῦ ἔργου —ὅσο εἶχε τυπώσῃ ἢ εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ τυπώσῃ. Ἔτσι ἔθεσε σὲ κυκλοφορίαν τὸ αὐτοτελὲς τομίδιο τοῦ *Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν*, πρῶτο μέρος τῶν Ἀπάντων τοῦ Ρήγα, στὰ ὁποῖα σχεδίαζε νὰ προσθέσῃ καὶ μετάφρασιν τραγωδίας τοῦ Μετα-

στασίου, και τὰ ποιήματα τοῦ ἀειμνήστου πρωτομάρτυρος [...] μετὰ βιογραφίας και εἰκόνας τοῦ ἀνδρός». ¹¹

Σὲ ἐφημερίδες και περιοδικὰ τῆς ἐποχῆς δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπάρχουν πληροφορίες ἢ σχόλια γιὰ τὴν ἐκδοση αὐτῆ τῶν Ἀπάντων τοῦ Ρήγα, τὴν ὁποία ἐπιχείρησε τότε ὁ Χ. Δούκας, γιὰ τὶς δικαστικὲς ἀποφάσεις ποῦ ὑποχρέωσαν τὸν ἐκδότη νὰ θέσῃ σὲ κυκλοφορία τὸ «Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν» κτλ.

Πρὸς τὸ παρὸν ἀρκοῦμαι νὰ σημειώσω ὅτι ὁ ἄνθρωπος ποῦ ἐπιχείρησε τὴν πρώτη ἐκδοση τῶν Ἀπάντων τοῦ Ρήγα και ποῦ πραγματοποιήσε τὴν πρώτη ἐπανέκδοση τοῦ «Σχολεῖου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν», δὲν ἦταν πρόσωπο τυχαῖο, ἀν και μᾶς εἶναι σήμερα σχεδὸν ἄγνωστος. Τὰ ἐγκυκλοπαιδικὰ λεξικά τὸν ἀγνοοῦν. Κι ὅμως στὸν καιρὸ του ὁ Χρ. Δούκας τρεῖς ὀλόκληρες δεκαετίες ἦταν στὸ προσκήνιο τῆς ἐπικαιρότητας, ἐκδότης και διευθυντῆς μαχητικῶν ἐφημερίδων, ἀλλὰ και ἐκδότης δεκάδων βιβλίων. Μὲ τὴν ἐφημερίδα Ἑθνικὴ διεξήγαγε σθεναροὺς ἀγῶνες κατὰ τῆς Βαυαροκρατίας, ὑπὲρ τῶν συνταγματικῶν ἐλευθεριῶν κτλ., ἀγῶνες ποῦ τοῦ στοίχισαν ἐπανειλημμένες διώξεις, καταδίκες και φυλακίσεις. Ἰδρυσσε ἐπειτα (26 Ἀπριλ. 1862) τὴν ἐφημερίδα Ἑθνοφύλαξ, τὴν ὁποία ἐξακολούθησε νὰ διευθύνῃ ὡς τὴν ἡμέρα τοῦ θανάτου του (4 Δεκ. 1872).

Στὸ προγραμματικὸ τῆς ἀρθρο ἡ ἐφημερίδα ἔτασσε σκοπὸ τῆς «νὰ ὑπεραπίζετῃ τὴν τάξιν και τὴν ἐλευθερίαν» και ὑποστήριξε ὅτι οἱ συνταγματικοὶ πολῖτες, ποῦ ὁ καθένας τους εἶναι και «ἐθνοφύλαξ», ἐπιβάλλεται νὰ συναποτελέσουν μιὰ ἰσχυρὴ ἐθνοφυλακὴ, «διὰ νὰ περιορίξῃ αὐτὴ πᾶσαν κακὴν τάσιν τῆς ἐξουσίας». Μὲ πανηγυρικὸ παράρτημα και πύρινο ἀρθρο ὁ «Ἑθνοφύλαξ» (11 Ὀκτ. 1862) ἀνήγγειλε τὴν ἔξωση τοῦ Ὁθωνα: *Ἕλληνες ἀδελφοί! Ἡ ἐπάρατος Βαυαρικὴ δυναστεία, τὸ ἀποφώλιον τοῦτο τέρας, ὅπερ ἐπὶ τριακονταετίαν περίπου ἐλυμαίνεται τὴν ὡραίαν ἡμῶν Πατρίδα[...], κατέπεσε και ἐξωντώθη ἀπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους. Λαὸς και στρατὸς [...] κατέλυσαν τὴν δυναστείαν τοῦ Ὁθωνος[...]. Ἀδελφοί! Ἡ 11η Ὀκτωβρίου τοῦ 1862 θὰ καταλάβῃ ἐν τῇ ἐθνικῇ ἡμῶν ἱστορίᾳ τὴν αὐτὴν λαμπρὰν σελίδα, τὴν ὁποίαν κατέχει και ἡ 3η Σεπτεμβρίου 1843... Ἀργότερα, στὰ 1865, στόχος τῆς ἐφημερίδας ἦταν ὁ Δανὸς σύμβουλος τοῦ Γεωργίου Α' κόμης Σπόνεκ, ποῦ θύμιζε τὸν Ἀρμανσπεργ τῆς Βαυαροκρατίας, και ὁ «Ἑθνοφύλαξ» ἐπὶ δέκα ὀλόκληρους μῆνες εἶχε στὴν πρώτη του σελίδα, μὲ μεγάλη τυπογραφικὰ στοιχεῖα, τὸ σύνθημα: *Νὰ φύγῃ ὁ Σπόνεκ!* Ὡσπου στίς 20 Νοεμβρίου κυκλοφόρησε μὲ τὴν ἀναγγελία τοῦ θριάμβου: *Ἐφυγε, ἐφυγε, ἐφυγε!*¹²—Στίς 12 Δεκεμβρίου 1872 ὁ «Ἑθνοφύλαξ» (ἔτος ΙΑ', ἀρ. 2606) κυκλοφόρησε μὲ πένθιμα πλαίσια και στίς τέσσερις σελίδες του: ὁ Χρ. Δούκας εἶχε πεθάνει*

Ξαφνικά στις 4 Δεκεμβρίου. Στην πρώτη σελίδα ή νεκρολογία του: "Ο Χρῆστος Δούκας, ό ιδρύσας και μέχρι τέλους τῆς ζωῆς του διευθύνων τόν «'Εθνοφύλακα», δέν διεκρίνετο επί γεννήσει και καταγωγῆ, οὐδ' επί παιδείᾳ ἢ πλούτῳ· ἦτον ὅμως πολίτης ἐντιμος, και ἀναμιγνόμενος ἢ μεριμνῶν περὶ τῶν κοινῶν ὑπὸ ἀκραιφνοῦς πάντοτε ἐφλέγετο πατριωτισμοῦ. Πρὶν ἢ ιδρύσῃ τὸν «'Εθνοφύλακα», διετέλεσεν ἐπὶ πολλὰ ἔτη διευθύνων τὴν ἐφημερίδα «'Εθνικὴν». Καθ' ὅλον τὸν μακρὸν τῆς ἐφημερίδος ἐκείνης βίον, ὁ διευθύνων αὐτὴν διημήρευσε πιστῶς και εὐθαρσῶς τὰς ἐαυτοῦ πεποιθήσεις· οὐδ' ἀπέκρυψε ποτε αὐτάς, οὐδ' ἀπέναντι τοῦ ἀργυρίου, τὸ ὅποῖον πολλὰκις ἀφθόνως προσηρέχθη αὐτῷ, οὐδ' ἀπέναντι τῆς ἰσχύος τῆς ἀρχῆς, ἥτις μεθ' ὅλου τοῦ ὄγκου καταπληκτικὴ ἐπεδείκνυτο τότε εἰς τὰ ὄμματα τοῦ λαοῦ. Ἐνδέχεται αἱ πεποιθήσεις του νὰ μὴ ἦσαν πάντοτε ὁρθαί, ἢ «'Εθνικὴ» ὅμως διετέλεσε πάντοτε ὁ διεμηρευὲς τῶν πεποιθήσεων τοῦ διευθυντοῦ αὐτῆς, οὐδὲ ἀπέκλεισαν τὸ στόμα αὐτῆς δέκα και τέσσαρα βουλευματα ποινικῶν συμβουλιῶν, δι' ὧν ἀλλεπαλλήλως παρεπέμπετο ὁ Χρῆστος Δούκας ἵνα δικασθῆ ὑπὸ τῶν ὀρκωτῶν, οὐδὲ κατέτιξαν τὴν φωνὴν αὐτῆς και αὐταὶ αἱ καταδίκαι τοῦ Χρήστου Δούκα, τὰς ὁποίας οἱ ποινικοὶ δικασταὶ ἀπήγγειλον τότε κατ' αὐτοῦ, και αὐτὴ ἢ ἐν ταῖς φυλακαῖς τοῦ Μενδρεσέ κάθειρξις αὐτοῦ. Στὸ ἴδιο φύλλο ἐπίσης περικοπές ἀπὸ νεκρολογικὰ σημειώματα δημοσιευμένα σὲ ἄλλες ἐφημερίδες τῶν ἡμερῶν ἐκείνων. Βιογραφικὰ στοιχεῖα, πληρέστερα και οὐσιαστικώτερα, δέν συναντᾶμε.

Παράλληλα μὲ τὶς ἐπιδόσεις του στὴ δημοσιογραφία ὁ Χρ. Δούκας ἀσχολεῖται μὲ τυπογραφικὲς και ἐκδοτικὲς ἐργασίες. Ἀπὸ τὰ 1846, τουλάχιστον, ἐμφανίζονται βιβλία και ἄλλα ἐντυπα μὲ τὴν ἐνδειξὴ ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ τυπογραφείου (ἢ τύποις) Χ. Ἀναστασίου Δούκα (ἢ Χ. Ἀναστ. Δούκα) και ἀπὸ τὸ 1848 τύποις Χρήστου Α. Δούκα (ἢ Χ. Α. Δούκα). Πρόχειρο φυλλομέτρημα τῆς Βιβλιογραφίας Γκίνη-Μέξα μᾶς δίνει 7 τέτοιες ἐκδόσεις στὰ 1846, δύο στὰ 1847, τρεῖς στὰ 1848 (οἱ δύο εἶναι μαχητικὰ φυλλάδια τοῦ Ἀλεξ. Σούτσου), μία στὰ 1849, μία στὰ 1854, μία στὰ 1858, τρεῖς στὰ 1859, τρεῖς στὰ 1860, τέσσερις στὰ 1861, δύο στὰ 1862, μία στὰ 1863.¹³ Ἄν διαθέταμε παρόμοιο βιβλιογραφικὸ βοήθημα και γιὰ τὴν μετὰ τὸ 1863 περίοδο, θὰ ἦταν εὐκόλο νὰ διαπιστώσουμε ἂν στὰ ἐπόμενα χρόνια πύκνωσαν ἢ ἀραιώσαν τὰ βιβλία μὲ τὴν ἐνδειξὴ «τύποις Χρ. Δούκα». Στὴν ἐφημερίδα του, ἐπὶ ἐννέα χρόνια τουλάχιστον (μέχρι και τῆς 24-11-1870, ἔτος Θ' ἀριθ. 2108), στὴν τελευταία σελίδα τοῦ κάθε φύλλου, ἢ ἐνδειξὴ: *Τυπογραφεῖον ὁ «'Εθνοφύλαξ» Χ. Α. Δούκα*. Σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ βιβλία ποὺ βγῆκαν ἀπὸ τὰ τυπογραφεῖα του ὁ Χρ. Δούκας φαίνεται νὰ εἶχε οὐσιαστικώτερη συμμετοχὴ, ὡς ἐκδότης, ἐπιμελητῆς κλπ. Ἔτσι λ.χ. στὸ

δίτομο έργο «Περὶ τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ γυναικῶν, σύγγραμμα τῆς κομῆσης Δώρας Ἰστριάδος, μεταφρασθὲν ὑπὸ [...] Αἰμιλίας Γ. Σκουζέ», ἐκτὸς ἀπὸ τὶς γνωστὲς ἐνδείξεις «Ἀθηναί, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Χρήστου Δούκα ... 1861», ὑπάρχει, στὸν κύριο τίτλο, καὶ ἡ ἐνδειξη: ἐκδοθὲν δὲ ὑπὸ Χ. Δούκα.¹⁴ Ὁ ἴδιος μάλιστα προτάσσει στὸ βιβλίον καὶ πολισέλιδον πρόλογο (τ. Α', σελ. γ' - κγ').

Σχετικὴ μὲ τὴν ἐκδοσὴ τῶν Ἀπάντων τοῦ Ρήγα, ποῦ εἶχε ἀναγγεῖλει ὁ Χρ. Δούκας, εἶναι ἡ ἀκόλουθη εἶδηση, δημοσιευμένη στὸ Δελτίον τῆς Ἐστίας (τὸ τετρασέλιδο ποῦ περιέβαλλε τὰ φυλλάδια τοῦ περιοδικοῦ «Ἐστία»), ἀρ. 3 (16 Ἰανουαρ. 1877), σελ. 2:

Ἡ χήρα τοῦ ἄλλοτε ἐκδότου τοῦ «Ἐθνοφύλακος» Χρ. Δούκα, ἀγγέλλει τὴν ἐκδοσὴν τριῶν ὅλως ἀνεκδότων ἁσμάτων τοῦ Ρήγα Φεραίου, ἅτινα εἶχον περιέλθει εἰς χεῖρας τοῦ συζύγου τῆς αὐτόγραφα.

Τρία τραγούδια τοῦ Ρήγα ὅλως ἀνέκδοτα, καὶ μάλιστα αὐτόγραφα, θὰ ἦταν μεγάλο ἀπόκτημα! Δυστυχῶς, δὲν ἔτυχε νὰ συναντήσω τίποτε ἄλλο σχετικὸ μ' αὐτὴ τὴν εἶδηση.

Β'

Μετὰ τὴν πρώτη ἐπανέκδοσὴ τοῦ «Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν», ἡ ὁποία κυκλοφόρησε ἀχρονολόγητη τὸ 1869, δύο ἄλλες ἔκαναν τὴν ἐμφάνισή τους ἀργότερα, μὲ χρονολογία 1876. Ἡ μία, γνωστὴ ἤδη, ἔχει τὸν τίτλο (πρβλ. σ. 297) :

Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν, ἦτοι βιβλίον ἠθικόν, περιέχον τὰ περίεργα συμβεβηκότα τῶν ὠραιοτέρων γυναικῶν τῶν Παρισίων, ἀκμαζουσῶν κατὰ τὸν παρόντα αἰῶνα· μεταφρασθὲν ἐκ τοῦ γαλλικοῦ ὑπὸ Ρήγα Βελεστινλή¹⁵ δαπάνῃ Γ. Καμπάση καὶ Ν. Δ. Σταϊκοβίτις. Ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῶν ἀδελφῶν Βαρβαροῦργου, 8 ὁδὸς Πραξιτέλους, ἀριθμὸς 8, 1876.

Σχῆμα 8ο μικρὸ (τυπωμένη ἐπιφάνεια 17×9 ἐκατ. ἢ 38×20 τυπογρ. τετράγωνα). Σελίδες α' - ζ' +1—223 [+1 λευκὴ].

Τὸ κύριο σῶμα τοῦ βιβλίου (σελ. 1-220) περιέχει τὰ ἕξι διηγήματα τῆς συλλογῆς: σελ. 1-33, 35-72, 73-115, 117-139, 141-182, 183-220 (οἱ σελ. 34, 116 καὶ 140 λευκές). Στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου ἕξι σελίδες μὲ ἐλληνικὴ σελιδαρίθμηση (α' - ζ'): σελ. α' ὁ τίτλος· σελ. β' ἡ ἀφιέρωση: Ἀφιερῶται τῷ κυρίῳ Μιχ. Κατσίμπαλη, χρηστῷ καὶ φιλομού-

ΣΧΟΛΕΙΟΝ

ΤΩΝ

ΝΤΕΛΙΚΑΤΩΝ ΕΡΑΣΤΩΝ

ΗΤΩΙ

Βιβλίον ἡθικῶν, περιέχον τὰ περίεργα
συμβεβηκότα τῶν ὁμοιωτέρων γυναικῶν
τῆ Παρθίας, ἀκμαζουσῶν κατὰ τὴν
περίφηρον Αἰῶνα.

Ἐκ τῆς

Γαλλικῆ διαλέκτου τῶν πρώτων μεταφραστῶν

καρσι τῆ

Ρ Η Γ Α

Β. Λιλιπυλῆ Θεσσαλοῦ.

ἸΚΚ

Ἐν Βιέννῃ τῆς Αἰσρίας.

Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Γωσπε τοῦ Βασιλείου.

1790.

ΣΧΟΛΕΙΟΝ

ΤΩΝ

ΝΤΕΛΙΚΑΤΩΝ ΕΡΑΣΤΩΝ

ΗΤΩΙ

ΒΙΒΛΙΟΝ ΗΘΙΚΟΝ

Περιέχον τὰ περίεργα συμβεβηκότα τῶν ὁμοιωτέρων
γυναικῶν τοῦ Παρθίου ἀκμαζουσῶν
κατὰ τὴν παρόντα Αἰῶνα.

Ἐκ τῆς

Γαλλικῆ διαλέκτου τῶν πρώτων μεταφραστῶν

Παρσι τοῦ

ΡΗΓΑ ΒΕΛΣΕΤΙΝΑΝ

ΘΕΤΤΑΛΟΥ.

Ἐν Βιέννῃ τῆς Αἰσρίας.

Ἐκ τῆς Τυπογραφίας

ΔΟΣΗΠΟΥ ΤΟΥ ΒΑΟΥΜΕΙΣΤΕΡΟΥ.

1790

ΣΧΟΛΕΙΟΝ

ΤΩΝ

ΝΤΕΛΙΚΑΤΩΝ ΕΡΑΣΤΩΝ

ἢ ΤΩΝ

ΒΙΒΛΙΩΝ ΗΘΙΚΩΝ

ΠΕΡΙΕΧΟΝ ΤΑ ΠΕΡΙΕΡΓΑ ΣΥΜΒΕΗΚΟΤΑ
ΤΩΝ ΟΡΑΙΟΤΕΡΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΤΩΝ ΠΑΡΙΣΙΩΝ, ΑΚΑΜΑΖΟΥΣΙΝ
ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΠΑΡΟΝΤΑ ΛΙΘΩΝ.

—
ΜΕΤΑΦΡΑΣΘΕΝ ΕΚ ΤΟΥ ΓΑΛΛΙΚΟΥ

ἢ ΤΩΝ

ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΑΗ

ΔΑΠΑΝΗ

Γ. ΚΑΜΠΑΣΗ καὶ Ν. Α. ΣΤΑΙΚΟΒΙΤΣ.

—
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ.

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΩΝ ΑΔΕΛΦΩΝ ΒΑΡΒΑΡΗΓΓΟΥ
Β-ΘΩΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣ, ΑΓΙΩΝΥ-Β

—
1876.

ΡΗΓΑ ΦΕΡΡΑΙΟΥ

ΑΠΑΝΤΑ

ΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟΝ

ΤΩΝ ΝΤΕΛΙΚΑΤΩΝ ΕΡΑΣΤΩΝ.

Μετάφρασις ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ

—
ΕΚΔΟΣΙΣ ΝΕΥΤΑΤΗ

ΕΝ ΕΡΜΟΥΠΟΛΕΙ ΣΥΡΟΥ.

Ι. Κ. ΧΟΡΜΗΣ.

Βιβλιοπωλῆς — Ἐκδότης.

—
1876.

—
1876.

σω πολίτη, ευεργέτη δὲ τῶν ἀπόρων, σημεῖον σμικρὸν τῆς πρὸς αὐτὸν μεγάλης ὑπολήψεως ἀνατίθησιν οἱ ἐκδότηαι· σελ. δ' ὁ πρόλογος τοῦ Ρήγα Πρὸς τοὺς ἀναγνώστας· σελ. ε' - ζ' ὁ πίνακας τῶν περιεχομένων. Στὸ τέλος τοῦ βιβλίου, σελ. 221-223: Κατάλογος τῶν κυρίων συνδρομητῶν (198 ὀνόματα· ἀνάμεσά τους Κ. Παλαμᾶς, Ν. Γ. Πολίτης, Τιμ. Ἀμπελᾶς, ἀλλὰ καὶ ἓνας «χοροδιδάσκαλος» καὶ ἓνας Χασάν Χαϊρουλλάχ Σεϊχουλισλάμ! Δύο ἀπὸ τοὺς συνδρομητῆς εἶχαν προεγγραφῆ γιὰ 10 ἀντιτυπα ὁ καθένας, ἄλλοι δύο γιὰ 5, ἓνας γιὰ 4, ἓνας γιὰ 2 καὶ ἓνας γιὰ 25· σύνολο προαγορασμένων ἀντιτύπων: 252!).

Στὸ ἔγχρωμο (κρέμ πρὸς τὸ καστανὸ) ἐξώφυλλο, σελ. 1 ὁ τίτλος (ὅμοιος μὲ τοῦ ἐσωφύλλου, ἀλλὰ μέσα σὲ πλαίσια), σελ. 2 καὶ 3 λευκές, σελ. 4: *Εὐρίσκειται ἐν Ἀθῆναις*: παρὰ τοῖς κυρίοις Βιβλιοπώλαις Ν. Β. Νάκη, Γ. Κατσουροπούλω, καὶ Γ. Κουβαρᾶ. Ἐν Σύρω: παρὰ τῷ κ. Ι. Κ. Χούμη. Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ: παρὰ τῷ Ἑλληνικῷ βιβλιοπωλεῖω «Ὁ Φοῖνιξ» Π. Σαράντου.—Τιμᾶται: διὰ μὲν τοὺς συνδρομητᾶς Ν. Δρ. 2, διὰ δὲ τοὺς μὴ συνδρομητᾶς Ν. Δρ. 3.

Καμμιά μνεία ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνατύπωση βιβλίου τοῦ 1790, γιὰ δευτέρα ἢ τρίτη ἔκδοση κλπ. Πάντως, ἡ ἔνδειξη «δαπάνη Γ. Καμπάση καὶ Ν. Δ. Σταίικοβιτς» στὸν τίτλο, ἡ ἀφιέρωση (σελ. γ'), ὁ κατάλογος τῶν συνδρομητῶν στὸ τέλος, ὅλα, παρουσιάζουν τὸ βιβλίον ὡς νέα ἔκδοση, τυπωμένη τὸ 1876. Θὰ τὴν ἀριθμούσαμε λοιπὸν ὡς τρίτη ἔκδοση (ἢ δευτέρα ἐπανέκδοση) τοῦ «Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν».

Ὅμως, μιὰ προσεκτικώτερη ἐξέταση δείχνει ὅτι τὸ κύριο σῶμα τοῦ βιβλίου, οἱ σελ. 1-220, καὶ ὁ προτασσόμενος πίνακας τῶν περιεχομένων (σελ. ε' - ζ'), δὲν προέρχονται ἀπὸ νέα στοιχειοθεσία καὶ νέα ἐκτύπωση, ἀλλὰ εἶναι αὐτούσια ἡ ἔκδοση τοῦ 1869! Οἱ ἐκδότες τοῦ 1876 ἀντικατέστησαν μόνον τὰ δύο πρῶτα φύλλα (σελ. α' - δ') τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1869 καὶ πρόσθεσαν ἄλλα δύο φύλλα στὸ τέλος (σελ. 221-224). Ἔτσι τὸ βιβλίον ἀπέκτησε νέο φύλλον τίτλου (σελ. α'), στὴ σελ. γ' (ὅπου ἡ ἔκδοση τοῦ 1869 εἶχε τὸν πρόλογο τοῦ Ρήγα) μπῆκε ἡ ἀφιέρωση στὸν Μιχ. Κατσίμπαλη, καὶ ἀπὸ τὴ σελ. δ' ἀφαιρέθηκε ἡ «Εἰδοποιήσις» τοῦ Χ. Δούκα καὶ στὴ θέση τῆς μπῆκε (ξαναστοιχειοθετημένος) ὁ πρόλογος τοῦ Ρήγα. Στὸ τέλος τοῦ βιβλίου, στὰ δύο πρόσθετα φύλλα, μπῆκε ὁ κατάλογος τῶν συνδρομητῶν (σελ. 221-223).

Ὅτι τὸ κύριο σῶμα τοῦ βιβλίου, οἱ σελ. ε' - ζ' καὶ 1-220, εἶναι τὸ ἴδιον τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1869 — ἡ ἴδια στοιχειοθεσία καὶ ἡ ἴδια ἐκτύπωση — τὸ διαπιστώνει εὐκόλα ἓνα ἔμπειρο μάτι, ἀλλὰ καὶ ὁ μὴ εἰδικὸς πείθεται, ἂν τοῦ ἐπισημάνουμε χαρακτηριστικὲς τεχνικὲς λεπτομέ-

ρειες (τὰ ἴδια τυπογραφικὰ λάθη καὶ κυρίως τὰ ἴδια ἐλαττωματικὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα στὰ ἴδια ἀκριβῶς σημεῖα):

Σταχυολογῶ μερικά: Στὴ σελ. ε', στίχ. 1, στὰ κεφαλαῖα γράμματα τοῦ τίτλου ΠΙΝΑΣ, σπασμένο τὸ ἀριστερὸ σκέλος τοῦ Α. Στὸν στίχ. 4: Ὁ ἔρωτας ἐμποδίζει, σπασμένο τὸ τ καὶ ε (μὲ δασεῖα). Στὸν στίχ. 8: Ἐμπόδιον, σπασμένο τὸ ι. Στὴ σελ. ζ', στίχ. 13: Τὶ ἔκαμεν, σπασμένη ἡ ἐπάνω-δεξιὰ κεραία τοῦ Τ. Σελ. 4, στὸν ὑπότιτλο: Βρζιζιάν (ἀντὶ Βονζιάν) μὲ σπασμένο τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ ζ. Σελ. 39, στὸν ὑπότιτλο: Δοκιμὴ τῆς ἐμιστοσύνης (ἀντὶ ἐμπ-). Σελ. 59, στὴν ἐπικεφαλίδα (τὸν titre courant): ΤΟΡ (ἀντὶ ΤΟΥ) ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ. Στὴ σελ. 103: περισπωμένη στὸ Α τῆς λ. ΠΥΓΜΑΛΙΩΝ καὶ στὸν ὑπότιτλο: ζώης (μὲ δύο τόνους). Στὴ σελ. 106, στίχ. 6: ΚΙΝΙΣΤ., ἀντὶ ΜΙΝΙΣΤ(ρος). Στὴ σελ. 119, στὸν ὑπότιτλο, σπασμένο ἐντελῶς τὸ ι τῆς λ. ἀμοιβαίου. Στὸν τρέχοντα τίτλο τῆς σελ. 134: ΤΙΜΙΣ καὶ τῆς σελ. 136: ΤΙΠΗΣ (ἀντὶ ΤΙΜΗΣ). Σελ. 146, στὸν ὑπότιτλο: ὕπου (ἀντὶ ὀπου). Σελ. 178, στὸν ὑπότιτλο: στατηγήματα (ἀντὶ στρα-). Στὸν τρέχοντα τίτλο τῆς σελ. 202: ΕΝΩΤΙΚΟΣ καὶ τῆς σελ. 216: ΕΓΩΤΙΚΟΣ, ἀντὶ ΕΡΩΤΙΚΟΣ. Στὴ σελ. 218, στίχ. 3 ἀπὸ κάτω: σπασμένο ἐντελῶς τὸ μεσαῖο ν τῆς λ. Κάνενα, κ.π.ἄ.

Εἶναι λοιπὸν βέβαιον ὅτι στὰ 1876 δὲν ἔγινε νέα ἀνατύπωση τοῦ βιβλίου, ἀλλὰ ἀπλῶς οἱ νέοι ἐκδότες ἔθεσαν καὶ πάλι σὲ κυκλοφορία τὴν ἐκδοσὴν τοῦ 1869 μὲ νέα ἐξώφυλλα.

Γ'

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ ἐπανεκδοσὴν τοῦ 1876, γνωρίζω καὶ μία ἄλλη, ἀβιβλιογράφητη, μὲ τὴν ἔνδειξη: ἐκδοσις νεωτάτη, ἐν Ἐρμουπόλει Σύρου ... 1876. Ὅμως καὶ στὴν περίπτωσιν τούτῃ δὲν πρόκειται γιὰ νέα ἀνατύπωση τοῦ ἔργου. Εἶναι αὐτοῦσι ο τὸ σ ὤ μ α τ ῆ ς ἐ π α ν ε κ δ ὄ σ ε ω ς τ ο ῦ 1 8 6 9 (σελ. α' - ζ' + 1-220), στὸ ὅποῖο ἔχει ἐπικολληθῆ μονάχα ἓνα φύλλο στὴν ἀρχὴ (ἀπὸ φτηνὸ, κάπως πιὸ σκοῦρο, τυπογραφικὸ χαρτί) μὲ τὸν τίτλο (πρβλ. σ. 297): Ρήγα Φερραίου Ἀπαντα - Τὸ Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν. Μετάφρασις ἐκ τοῦ γαλλικοῦ. Ἐκδοσις νεωτάτη. Ἐν Ἐρμουπόλει Σύρου. I. Κ. Χούμης, βιβλιοπώλης-ἐκδότης, 1876.

Ἡ πίσω ἔψη τοῦ πρόσθετου αὐτοῦ φύλλου λευκὴ. Σελ. α' ὁ τίτλος, τοῦ βιβλίου μὲ τοποχρονολογία Ἐν Βιέννῃ. . . 1790, σελ. β' λευκὴ, σελ. γ' ὁ πρόλογος τοῦ Ρήγα, σελ. δ' ἡ Εἰδοποίησις τοῦ Χ. Δούκα, σελ. ε' - ζ' ὁ πίνακας τῶν περιεχομένων, σελ. 1 - 220 τὸ κείμενον, ὅλα ὅπως στὴν ἐκδοσὴν τοῦ 1869. Τὸ ἀντίτυπον ποὺ κατέχω δὲν ἔχει ἔγχρωμα ἐξώφυλλα· εἶναι βιβλιοδετημένο καὶ στὴν δερμάτινῃ ράχῃ του ἔχει τὸν τίτλον ΡΗΓΑ ΦΕΡΡΑΙΟΥ ΑΠΑΝΤΑ.

Περὶ τὸ νὰ προστεθῆ ὅτι χαρακτηριστικὲς τεχνικὲς λεπτομέρειες (τὰ ἴδια τυπογραφικὰ λάθη καὶ κυρίως τὰ ἴδια ἐλαττωματικὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα) πείθουν ἀπόλυτα ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ 1869, πρᾶγμα ἄλλωστε ποῦ ὁ ἐκδότης τῆς Σύρου δὲν ἐφρόντισε νὰ τὸ συγκαλύψῃ (ὅπως οἱ Ἀθηναῖοι ἐκδότες τοῦ 1876), ἀφοῦ ἔχει διατηρήσει καὶ τὰ ἀρχικὰ φύλλα μὲ τὴν «Εἰδοποίηση» τοῦ Χ. Δούκα.

Τὸ γενικὸ συμπέρασμα ποῦ προκύπτει εἶναι ὅτι: Κατὰ τὴν ἑβδομὴ δεκαετία τοῦ περασμένου αἰώνα ὁ Χρ. Ἀ. Δούκας († 1872), γνωστὸς τυπογράφος, ἐκδότης καὶ δημοσιογράφος τῶν Ἀθηνῶν, εἶχε ἐξαγγείλει πὼς θὰ ἐκδώσῃ τὰ Ἄπαντα τοῦ Ρήγα. Στὰ 1869 (ἢ τέλος τοῦ 1868) ἔθεσε σὲ κυκλοφορία, ὡς πρῶτο μέρος τῶν Ἀπάντων, τὸ *Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν*, αὐτοτελὲς τομίδιο (σελ. α' - ε' +1-220) χωρὶς ἐνδείξεις τόπου καὶ ἔτους ἐπανεκδόσεως, ἀλλὰ μὲ ἀμετάβλητη στὸ φύλλο τοῦ τίτλου τὴν τοποχρονολογία τῆς πρώτης ἐκδόσεως τοῦ 1790. Ἀπὸ τὴν ἐπανεκδοση ἐκείνη τοῦ 1869 λίγα ἀντίτυπα, καθὼς φαίνεται, ἀπορρόφησε ἡ βιβλιαγορά. Ἡ ἔκδοση τῶν Ἀπάντων τοῦ Ρήγα δὲν ὀλοκληρώθηκε, ὁ Χρ. Δούκας πέθανε τὸ 1872. Τὸ ἀδιάθετο ἀπόθεμα τῆς ἐκδόσεως, ὅσο βρέθηκε στὴν κατοχὴ διαφόρων ἀπαιτητῶν (285 ἀντίτυπα εἶχε λάβει ἀπὸ τὸν ἐκδότη ὁ ἀντιδικὸς του Χουρμουζιάδης) ἢ στὰ χέρια τῶν κληρονόμων τοῦ Δούκα, περιῆλθε ἀργότερα (πιθανὸν τὸ 1876) σὲ ὠρισμένους βιβλιεμπόρους, οἱ ὅποιοι τὸ ἀξιοποίησαν παρουσιάζοντάς το στὴ βιβλιαγορά ὡς νέα ἔκδοση τοῦ 1876: Ὁ Χούμης τῆς Σύρου ἀρκέσθηκε νὰ ἐπικολλήσῃ μόνον στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου ἓνα ἐξώφυλλο. Οἱ συνάδελφοί του στὴν Ἀθήνα, τολμηρότεροι, κινήθηκαν ἐμπορικώτερα: πέτυχαν τὴν προεγγραφή συνδρομητῶν, σὰν νὰ ἐπρόκειτο γιὰ βιβλίον ποῦ τώρα τυπωνόταν, κι ὅταν ὁ ἀριθμὸς τῶν προαγοραστῶν ἐκρίθηκε ἐπαρκῆς (προαγορασμένα ἀντίτυπα 252, κατὰ τὸν κατάλογο τῶν συνδρομητῶν), ἔθεσαν σὲ κυκλοφορία τὸ ἀπόθεμα ποῦ εἶχαν στὴν κατοχὴ τους, ἀντικαθιστῶντας τὰ πρῶτα φύλλα τοῦ βιβλίου μὲ ἐξώφυλλα καὶ ἀφιερώσεις μιᾶς νέας δῆθεν ἐκδόσεως («δαπάνη Γ. Καμπάση καὶ Ν. Δ. Στάϊκοβιτς»), προσθέτοντας στὸ τέλος κατάλογο «τῶν κυρίων συνδρομητῶν» καί, φυσικὰ, ἀποσιωπῶντας ὅτι τὸ κύριον σῶμα τοῦ βιβλίου ἦταν αὐτούσια ἡ ἔκδοση τοῦ 1869.

Στὴν τελευταία σελίδα τοῦ ἐγχρωμοῦ ἐξωφύλλου τῆς ἀθηναϊκῆς ἐκδόσεως τοῦ 1876 σημειώνεται, καθὼς εἶδαμε (σ. 298), ὅτι τὸ βιβλίον «Εὐρίσκεται: ἐν Ἀθῆναις, παρὰ τοῖς κυρίοις βιβλιοπώλαις Ν. Β. Νάκη, Γ. Κατσουροπούλῳ καὶ Γ. Κουβαρᾷ· ἐν Σύρῳ παρὰ τῶ κ.

Ι. Κ. Χούμη: ἐν ᾿Αλεξανδρείᾳ, παρὰ τῶ ἑλληνικῶ βιβλιοπωλείῳ ὁ Φοῖνιξ Π. Σαράντου». Εἶδαμε ὅμως ὅτι ὁ Χούμης τῆς Σύρου παρουσίαζε τὸν ἴδιο χρόνο (1876) καὶ διέθετε τὸ βιβλίον μὲ δικό του ἐξώφυλλον! Δὲν πιστεύω, ὅλοι ὅσοι ἔλαβαν μερίδιον ἀπὸ τὸ ἀπόθεμα τῆς ἀτυχῆς ἐκδόσεως τοῦ 1869 (ὁ ἀντίδικος τοῦ Δούκα Χουρμουζιάδης, οἱ βιβλιοπῶλες τῶν Ἀθηνῶν Νάκης, Κατσουρόπουλος καὶ Κουβαρᾶς, ὁ Χούμης τῆς Σύρου, ὁ Φοῖνιξ τῆς Ἀλεξανδρείας κ.ἄ.), ὅλοι νὰ ἔκαναν τὸ ἴδιο. Πάντως, καὶ μὲ ἄλλο τυχὸν ἐξώφυλλον ἂν συναντήσουμε κάποτε ἀντίτυπον τοῦ Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν, οἱ βιβλιογράφοι μας θὰ αὐξήσουν τὰ βιβλιογραφικά τους λήμματα, στὴν πραγματικότητα ὅμως θὰ πρόκειται γιὰ τὴν ἐκδοση τοῦ 1869, τὴν πρῶτη καὶ μόνη (ὡς τὰ 1968) ἐπανέκδοσιν τοῦ ἔργου, ἀπαρχὴ τῆς πρώτης ἀπόπειρας γιὰ τὴν παρουσίασιν τῶν Ἀπάντων τοῦ Ρήγα.¹⁶

*
* *

Χειρόγραφα τοῦ «Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν» δὲν ἔχουμε ὅσα θὰ περιμέναμε. Ἐκδόσεις καὶ χειρόγραφα αὐτοῦ τοῦ περιεχομένου, προσφιλῆ ἀλλὰ ἐφήμερα ἀναγνώσματα τῆς νεολαίας, δὲν περιτῆλθαν καὶ δὲν διαφυλάχθησαν σὲ κοινοτικές, σχολικὲς καὶ μοναστηριακὲς βιβλιοθήκες, στίς ὁποῖες ἀποκλειστικὰ σχεδὸν ὀφείλεται ἡ διάσωση παλαιῶν ἐντύπων καὶ χειρογράφων (εἶναι ἀπελπιστικὰ σπάνιες στὸν ἑλληνικὸν χώρον οἱ παλιὲς ιδιωτικὲς βιβλιοθήκες). Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, ἄλλωστε, καὶ ἀπὸ τὴν ἐκδοση τοῦ 1790 ἐλάχιστα ἀντίτυπα ἔχουν διασωθῆ.¹⁷

Ὡς τώρα ἓνα μονάχα χειρόγραφο τοῦ «Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν» ἦταν γνωστό, εὐρισκόμενον ἄλλοτε στὴ Σμύρνη καὶ πρὸ πολλοῦ ἐξαφανισμένο. Τὸ εἶχε στὴν ἀτοχὴν τοῦ ὁ Μ. Π. Κοσσονῆς, ὁ ὁποῖος τὸ 1884 τὸ ἔστειλε στὴν Ἀθήνα νὰ ἐκτεθῆ σὲ μιὰ Ἐκθεση μνημείων τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος. Ἐκεῖ τὸ εἶδε ὁ Σπ. Λάμπρος, στὸν ὁποῖον ὀφείλονται οἱ μόνες σχετικὲς πληροφορίες ποὺ ἔχουμε. Γράφοντας ὁ Σπ. Λάμπρος (τὸ 1892) μιὰ παρεκβατικὴ σημείωση γιὰ τὰ δύο πρῶτα βιβλία τοῦ Ρήγα, τὸ «Σχολεῖον» καὶ τὴ «Φυσικὴ», τυπωμένα καὶ τὰ δύο τὸ 1790, προσθέτει:¹⁸

«... Ἀμφοτέρων δὲ τῶν βιβλίων τούτων σώζονται τὰ χειρόγραφα, γεγραμμένα αὐτῆ χειρὶ τοῦ Ρήγα. Καὶ τὸ μὲν τῆς Φυσικῆς ἀπόκειται ἐν τῇ Ἐθνικῇ Βιβλιοθήκῃ Ἀθηνῶν [...] μιᾶς δὲ τῶν σελίδων τοῦ αὐτογράφου ἐκδίδομεν ἐνταῦθα πανομοιότυπον.—Τὸ δὲ πρωτόγραφον τοῦ Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν ἀνήκει εἰς τὸν ἐν Σμύρνην κ. Μ. Π. Κοσσονῆν, ὅστις καὶ εἶχεν ἐκθέσει αὐτὸ ἐν τῇ τῷ 1886 γενομένῃ

48:

Ἐσκευασθῶν νά εὐρησθῆ νά γυῖνα:
 τανύτου γέβη ἄγαν ἐν κρητόνι, ἀπὸ
 βί' ἰσθίου δὴν ἔχον ἀφ' ἰσθίου νά
 ἡλώσῃ βιά, καθὼς μίξ' ἔσθ' ἔθ' ἔθ' ἔθ' ἔθ'.
 " ἔκειον ἀπὸ αἰβί ἀσπυδὸν κροχθῶ:
 κοσμήνιμος δεσπῆτοι γέβη ἰσθίου
 ἴσθ' βασιλῆς ἔκρουθε, ἔσθ' ἔθ' ἔθ'
 κίως ἐν κρητόνι τὸ κέρχ' ἔσθ'
 κέρχ' " ὅθ' οἱ ἐκρούθε σπυροθῆ,
 σπυροθῆ νά
 " αἰβί ἔσθ' ἰσθίου ^{ἔσθ' ἔθ' ἔθ' ἔθ'} ἔθ' ἔθ' ἔθ' ἔθ' ἔθ'.
 βιδῆ βί ἄγαν ἐν κρητόνι ἔθ' ἔθ' ἔθ'.
 -εσθ' κροχθῶν ἔθ' ἀσπυδὸν ἔθ' ἔθ' ἔθ'
 τὸ ἔθ' ἔθ', ἔθ' κροχθῶ βί ἔθ' ἔθ' ἔθ'
 τὸ σπυροθῆ ἔθ' ἔθ' ἔθ' ἔθ' ἔθ'.
 κροχθῶν κροχθῶν ἔθ' ἔθ' ἔθ' ἔθ' ἔθ'
 σπυροθῶν κροχθῶν, ἔθ' ἔθ' ἔθ' ἔθ'
 ἔθ' ἔθ' ἔθ' ἔθ' ἔθ' ἔθ' ἔθ' ἔθ'.
 " ἔθ' ἔθ' ἔθ' ἔθ' ἔθ' ἔθ' ἔθ' ἔθ'.
 ἔθ' ἔθ' ἔθ' ἔθ' ἔθ' ἔθ' ἔθ' ἔθ'.

Αυτόγραφο τοῦ Ρήγα: Μία σελίδα τῆς «Φυσικῆς» (Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη Ἑλλάδος, κώδιξ 1288, σ. 45). — Πρβλ. σ. 304 καὶ σημ. 21.

ἐκθέσει τῶν μνημείων τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος¹⁹. Σύγκριται δὲ τὸ αὐτόγραφον τοῦτο ἐκ 325 σελίδων καὶ ἔχει ὕψος μὲν 0,23, πλάτος δὲ 0,18. Ἐκάστη δὲ σελὶς αὐτοῦ περιέχει συνήθως 27-28 στίχους. Ἐκ τοῦ αὐτογράφου τούτου παρέχουμεν ἐνταῦθα πανομοιότυπον τῆς σελίδος τῆς περιεχούσης τὸν πρόλογον κατὰ φωτογραφίαν εὐμενῶς σταλεῖσαν ἡμῖν ὑπὸ τοῦ κ. Κοσσονῆ». ²⁰

Τὰ πανομοιότυπα πού παρουσίασε ὁ Σπ. Λάμπρος (δύο πίνακες παρένθετοι ἀνάμεσα στίς σελ. 104 καὶ 105 τοῦ βιβλίου του) εἰκονίζουν: τὸ ἓνα, τῆ σελίδα 119 τοῦ χειρογράφου τῆς *Φυσικῆς* (ὅπου ἡ ἀρχὴ τοῦ κεφ. ι' *Περὶ τῶν ἀναθυμιάσεων τῆς γῆς*)²¹, τὸ ἄλλο, μιὰ σελίδα ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τοῦ *Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν*, ὅπου ὁ πρόλογος τοῦ *Ρήγα Πρὸς τοὺς ἀναγνώσκοντας* (sic). Ἀλλά, καὶ χωρὶς νὰ εἶναι κανεὶς εἰδικὰ ἀσκημένος στὴν παλαιογραφία, ἀπλὴ παραβολὴ τῶν δύο πανομοιοτύπων δείχνει ὅτι τὸ χειρόγραφο τῶν Ἀθηναίων (*Φυσικὴ*) καὶ τὸ χειρόγραφο τῆς Σμύρνης (*Σχολεῖον*) δὲν προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι! Προφανῶς καὶ ὁ Σπ. Λάμπρος, παλαιογράφος ἐμπειρότατος, δὲν εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀντιπαραβάλλῃ τίς δύο γραφές, παρὰ μονάχα μετὰ τὴν ἐκτύπωση τῶν πινάκων τοῦ βιβλίου του — ὅποτε ἦταν ἀργὰ πλέον. Στὸ μεταξύ εἶχε χαρακτηρίσει καὶ τὰ δύο χειρόγραφα ὡς «γεγραμμένα αὐτῇ χειρὶ τοῦ *Ρήγα*», «αὐτόγραφον» τὸ πρῶτο, «αὐτόγραφον» καὶ τὸ δεύτερο (τῆς Σμύρνης), πού τὸ θεωροῦσε ἐπίσης ὡς «τὸ πρωτόγραφον τοῦ *Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν*». Τὸ πανομοιότυπο αὐτὸ τοῦ σμυρναϊκοῦ χειρογράφου, πού παρουσίασε τὸ 1892 ὁ Σπ. Λάμπρος (βλ. σελ. 303), γνώρισε ἀργότερα ἐπανειλημμένες ἀναδημοσιεύσεις ὡς αὐθεντικὸ δείγμα γραφῆς τοῦ Πρωτομάρτυρα: Ὡς «manuscrit autographe de Rhigas» τὸ παρουσίαζε (τὸ 1937) ὁ Ἀπ. Δασκαλάκης²², ὡς «αὐτόγραφο τοῦ *Ρήγα*» ὁ Γ. Βαλέτας (1947)²³ κ.ἄ. Γνήσιο «ἐκ τῆς ἀδρᾶς χειρὸς τοῦ Πρωτομάρτυρος» τὸ χαρακτήριζε ὁ Ν. Βέης²⁴.

Ἀπὸ τὴν πρώτη φορά πού καταπιάστηκα μὲ τὸ θέμα (*Ρήγας*, 1954, σ. 132) ἐπισήμανα τὸ λάθος τοῦ Σπ. Λάμπρου, τὸν ὁποῖον ἀβασάνιστα ἀκολούθησαν οἱ μεταγενέστεροι, καὶ ὑποστήριξα ὅτι, ἐφ' ὅσον ἀπὸ τῆ «*Φυσικῆ*» καὶ τὰ ἄλλα πραγματικὰ αὐτόγραφα τοῦ *Ρήγα* εἴμαστε σὲ θέση νὰ ξέρουμε καὶ νὰ ξεχωρίζουμε μὲ ἀσφάλεια τὸν γραφικὸ του χαρακτήρα (βλ. σελ. 302), ἡ διαφορετικὴ γραφὴ τοῦ χειρογράφου τῆς Σμύρνης μᾶς ὑποχρεώνει νὰ τὸ θεωρήσουμε ἀντίγραφο προερχόμενο ἀπὸ ἄλλο χέρι. Καὶ ἀπέδειξα ἐν συνεχείᾳ ὅτι τὸ *χειρόγραφο τῆς Σμύρνης* ἦταν ἀντίγραφο τοῦ τυπωμένου βιβλίου (τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1790).

Ἔδωσα τότε (Ρήγας, 1954, σ. 400) τὸ πανομοιότυπο μιᾶς σελίδας τοῦ συμυρναϊκοῦ χειρογράφου, αὐτὸ ποὺ διέσωσε ὁ Σπ. Λάμπρος, σὲ ἀντιπαραβολὴ μὲ σελίδες ἀπὸ γνήσια αὐτόγραφα τοῦ Ρήγα. Τὸ ξανάδίνω σήμερα (σ. 303), γιὰ νὰ διευκολυνθοῦν οἱ συγκρίσεις. Δὲν εἶναι ὁ γραφικὸς χαρακτήρας τοῦ Ρήγα (σ. 302): Χαρακτηριστικὲς διαφορὲς στὰ γράμματα λ, π, ρ, φ, στὶς συντομογραφίες τοῦ *ου*, τοῦ *κατὰ* κτλ. Γράψιμο πιὸ ἐπιμελημένο καὶ στρωτὸ, ἀλλὰ καὶ φανερὴ (στὰ κεφαλαῖα γράμματα τοῦ τίτλου καὶ στὰ πρωτογράμματα τῶν παραγράφων) ἀπομίμηση ἐντύπου. Ἡ ἀντιγραφή ὅμως ἔχει ἄψογη. Λάθη καὶ διαφορὲς: στὸ χ/φο *Πρὸς τοὺς ἀναγνώσκοντας: Πρὸς τοὺς ἀναγνώστας* στὸ ἔντυπο· στὸ χ/φο *ὑπανδρίαν, μυστήριον, ἦφος, ἰδιωτισμὸν* καὶ ἄλλα λάθη ποὺ δὲν ὑπάρχουν στὸ ἔντυπο· στὸ χ/φο *ἔχει διορθωθῆ σωστὰ ἢ λ. συνηθίζεται* (στὸ ἔντυπο *συνηθίζετε*), ἀλλὰ ἀλλοιώθηκαν «ἐπὶ τὸ λογιώτερον» τὸ *ἐνἀγεται* καὶ τὸ πὼς τοῦ ἐντύπου, καὶ ἐσφαλμένα γράφτηκε *θέλουν τ ὀ ν δεχθῆ* (ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *τὴν* ποὺ ἔχει τὸ ἔντυπο).

Γιὰ τὸ συμυρναϊκὸ αὐτὸ χειρόγραφο τοῦ «Σχολείου τῶν ντελικάτων ἔραστῶν» —ἀντίγραφο τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1790— πουθενά, ἀπ' ὅσο ξέρω, δὲν ξανάγινε ποτὲ λόγος, μετὰ τὸ 1892.

Ἡ βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας εἶναι πλούσια σὲ ἑλληνικὰ χειρόγραφα τῆς ἐποχῆς τῶν Φαναριωτῶν. Ἀνάμεσά τους πολλὰ μὲ λογοτεχνικὴ ὕλη, πρωτότυπα καὶ μεταφράσεις, ἔμμετρα καὶ πεζά. Δύο ἔντυποι κατάλογοι μᾶς δίνουν τὴν περιγραφὴ ὑπερχιλίων χειρογράφων (1-1066)²⁵. Ὅταν, πρὶν πολλὰ χρόνια, σὲ ἐποχὴ ποὺ φαινόταν ἀπραγματοποίητη μιὰ ἐπιτόπια ἔρευνα, μελετοῦσα τοὺς καταλόγους αὐτούς, ἱχνηλατῶντας καὶ ἐπισημαίνοντας κάθε σχετικὸ μὲ πρόσωπα καὶ πράγματα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ρήγα, ὅπως λ.χ. ἓνα *incipit* μοῦ ἐπέτρεπε ν' ἀναγνωρίσω ὅτι τὸ περιεχόμενον στὸν ἀντίστοιχο κώδικα ἄτιτλο δρᾶμα ἦταν «Τὰ Ὀλύμπια» τοῦ Μεταστασίου²⁶, ἔτσι καὶ σὲ πολλοὺς ἄλλους κώδικες μὲ στιχουργήματα καὶ πεζὰ νόμιζα πὼς εἶχα ἐπισημάνει κείμενα τοῦ «Σχολείου τῶν ντελικάτων ἔραστῶν» καὶ ἄλλα σχετικὰ. Ὅταν ὅμως ἀργότερα εἶχα τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἰδῶ τὰ ἴδια τὰ χειρόγραφα²⁷, οἱ προσδοκίαι μου σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις ἀποδείχτηκαν δικαιολογημένες.

Τὸ χειρόγραφο τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας ms gr. 198 (= Litzica 753), μιὰ συλλογὴ ἀπὸ διάφορα κείμενα, πεζὰ καὶ ἔμμετρα, εἶχα ἐπισημάνει στὸν ἔντυπο Κατάλογο ὅτι, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, περιέχει κι ἓνα διήγημα μὲ τὸν τίτλο *Τὸ πρῶτον ἀμόρι* (φ. 27). Inc.: Ἐναμεταξὺ εἰς τὰ ἀξιοθαύμαστα καὶ περιέργα θεάματα τοῦ Παρισίου...²⁸ Ὁ τίτλος καὶ τὸ *incipit* μοῦ ἐπέτρεπαν ν' ἀναγνωρίσω ὅτι πρόκειται

για ένα από τα διηγήματα του «Σχολείου των ντελικάτων έραστών», τὸ πέμπτο τῆς συλλογῆς (σ. 232-300 στήν έκδοση τοῦ 1790). Εἶχα μάλιστα τὴν κρυφὴ ἐλπίδα ὅτι μπορεῖ νὰ ἦταν κι αὐτόγραφο! Κι ἐπειδὴ ὁ Κατάλογος δίνει τὰ περιεχόμενα χωρὶς πολλὲς λεπτομέρειες, ἤθελα νὰ πιστεύω πὼς ὁ πολυμιγῆς αὐτὸς κώδικας πιθανὸν νὰ ἔκρυβε κάτι περισσότερο ἀπ' ὅσα εἶχε διακρίνει ὁ καταλογογράφος. "Όταν ὅμως, ἀργότερα, εἶδα τὸ ἴδιο τὸ χειρόγραφο, διαπίστωσα ὅτι δὲν περιέχει τίποτ' ἄλλο σχετικὸ, παρὰ μόνον τὸ διήγημα *Τὸ πρῶτον ἀμόρι* (φ. 27r - 40v), τὸ ἴδιο τὸ κείμενο τοῦ Ρήγα, ἀλλὰ γραμμένο ἀπὸ ἄλλο χέρι, κάπως μεταγενέστερο (τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' αἰώνα), καὶ προφανῶς ἀντιγραμμένο ἀπὸ τὴν έκδοση τοῦ 1790.²⁹ (πίν. Α').

Μετὰ τοὺς 1066 κώδικες ποὺ περιγράφουν οἱ ἐντυποὶ κατάλογοι, ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας εἶχε ἀποκτήσει ὡς τὸ 1960 ἄλλα τετρακόσια περίπου (1067 - 1441) ἑλληνικὰ χειρόγραφα.³⁰ Καθὼς τὰ πέρασα, ἄλλα ἐπιτροχάδην κι ἄλλα προσεκτικώτερα, ἐπισήμανα:

Στὸ χειρόγραφο ms gr. **1080** τὸ διήγημα *Ἡ ἔκλειψις τῆς τιμῆς ἐξ αἰτίας τοῦ ἔρωτος* (φ. 1r - 10r) Inc.: *Εἰς τὸ Παοῖσι ἐπάνω εἰς μίαν ὄχθην...* Εἶναι τὸ τέταρτο διήγημα τοῦ «Σχολείου των ντελικάτων έραστών» (σ. 194 - 231 τῆς α' έκδ.)³¹.

Στὸ χειρόγραφο ms gr. **1081** τὸ διήγημα *Τὸ τζιράκι τοῦ ἐργαστηρίου* (φ. 1r - 13r). Inc.: *Ἐνας πλούσιος πραγματευτής...* Εἶναι τὸ δεύτερο διήγημα τοῦ «Σχολείου των ντελικάτων έραστών» (σ. 59 - 121 τῆς α' έκδ.) (πίν. Β').

Στὸ χειρόγραφο ms gr. **1082** τὸ διήγημα *Ὁ νέος ἐξωμεροίτης* (φ. 1r - 15v). Inc.: *Ἐνας νέος ἐξωμεροίτης...* Εἶναι τὸ πρῶτο διήγημα τοῦ «Σχολείου των ντελικάτων έραστών» (α' έκδ., σ. 1 - 58).

Τὸ σύνολο λοιπὸν τῆς συγκομιδῆς εἶναι τέσσερα διηγήματα τοῦ «Σχολείου των ντελικάτων έραστών», σὲ τέσσερα διαφορετικὰ χειρόγραφα (ms gr. 198, 1080, 1081, 1082). Δίνω σὲ φωτογραφίες μιὰ σελίδα τοῦ χειρογράφου 198 (*Τὸ πρῶτον ἀμόρι*) καὶ μιὰ σελίδα τοῦ χειρογράφου 1081 (*Τὸ τζιράκι τοῦ ἐργαστηρίου*). Ἀπλὴ παραβολὴ τῆς γραφῆς πείθει ὅτι καὶ τὰ δύο προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι. "Αν δὲν μὲ ἀπατᾷ ἡ μνήμη μου (τὰ ἀντίστοιχα μικροφίλμ μου λείπουν), καὶ τὰ ἄλλα δύο χειρόγραφα (1080 καὶ 1082) εἶναι μὲ τὸν ἴδιο γραφικὸ χαρακτήρα. Φαίνεται πὼς ὁ ἴδιος ἀντιγράφος εἶχε ἀντιγράψει ὀλόκληρο τὸ «Σχολεῖον των ντελικάτων έραστών», τὸ ἀντίγραφό του (ἐνιαῖο χειρόγραφο ἢ ξεχωριστὰ τετράδια) διασπάρσθηκε, καὶ τέσσερα τμήματά του ταξινομήθηκαν ἐκ τῶν ὑστέρων στὴ Βιβλιοθήκη ὡς αὐτοτελεῖ

ἢ ἀταύτιστα καὶ πῆραν διαφορετικούς ἀριθμούς. Τὰ τρία τελευταῖα (1080, 1081, 1082) διατηρήθηκαν ὡς σπαράγματα ἢ ἀστάχωτα φυλλάδια. Τὸ πρῶτο (198) βιβλιοδετήθηκε μαζί με ἄλλα σπαράγματα ἢ αὐτοτελῆ φυλλάδια, σχετικὰ καὶ ἄσχετα.

Πάντως, καὶ τὸ ἀγνοούμενο σήμερα σμυρναϊκὸ χειρόγραφο καὶ τὸ διασπασμένο χειρόγραφο τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας ἦταν ἀ ν τ ἰ γ ρ α φ α τ ῆ ς ἐ κ δ ὀ σ ε ω ς τ ο ὦ 1790. Τὸ πρωτόγραφο τοῦ «Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν» δὲν σώζεται, οὔτε εἶχε ποτὲ βρεθῆ.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1. Βλέπε πὺ ἀνω, σελ. 296, πανομοιότυπο (σὲ σμίκρυνση) τῆς προμετωπίδας τοῦ βιβλίου, ὅπου ὁ πλήρης τίτλος. Σχῆμα 80 μικρὸ (τυπωμένη ἐπιφάνεια $0,155 \times 0,082$). Σελίδες [α' - η'] + 1 - 365 + [366 - 368 λευκές].

2. E. Legrand—L. Petit—H. Pernot, *Bibliographie hellénique, XVIIIe siècle*, τ. II, Paris 1928, σ. 514, ἀρ. 1257.

3. Ap. Dascalakis, *Les œuvres de Rhigas Veletinlis*, Paris 1937, σ. 9. Πρβλ. Ἀπ. Δασκαλάκη, *Μελέται περὶ Ρήγα Βελεστινλή*, Ἀθ. 1964, σ. 336 σημ. 1, ὅπου τὰ ἐξῆς σχετικὰ: «Εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐγένετο ἐπανεκδόσις τοῦ ἔργου ἄνευ χρονολογίας, ἀλλὰ τὴν ὅποιαν εἰς τὸ βιβλίον μου *Les oeuvres de Rhigas* εἶχον τοποθετήσαι περὶ τὸ 1870 [...]. Δυστυχῶς ἐκ τυπογραφικοῦ λάθους, τὸ ὅποιον παρῆλθεν ὑπ' ἐμοῦ ἀπαρτηρήρητον, ἡ χρονολογία 1870 ἐδημοσιεύθη ὡς 1840».

4. Ἰ. Α. Θωμοπούλου, *Τὸ πρότυπο τοῦ «Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν»*, π. Νέα Ἑστία 48 (1950) σ. 1036 σημ. 1. Πρβλ. J. A. Thomopoulos, *L'original de l'«École des amants délicats» de Rhigas Veletinlis*, π. *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 18 (1945-1949), Athen 1960, σ. 20 σημ. 1 (= ἀνατύπου σ. 1 σημ. 1).

5. Πρβλ. πὺ ἀνω, σημ. 10.

6. Πρβλ. πὺ ἀνω, σημ. 8.

7. Α. Βρανούση, *Ρήγας*, Ἀθ. 1954 (Βασικὴ Βιβλιοθήκη, ἀρ. 10), σ. 131.

8. Ν. Α. Βέη, *Ἡ συλλογὴ διηγημάτων «Ἐρωτος ἀποτελέσματα» καὶ ὁ συγγραφεὺς αὐτῶν Ἰωάννης Καρατζᾶς ὁ Κύπριος*, BNJ 20 (1970) σ. 361 σημ. 8. Τὸ μεταθανάτιο αὐτὸ δημοσίευμα τοῦ Ν. Βέη εἶναι τὸ κείμενο μιᾶς ἐργασίας ποὺ εἶχε συνταχθῆ (καὶ εἶχε ἀνακοινωθῆ στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν) τὸ 1942, ἀρκετὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὰ δημοσιεύματα τοῦ Ἰ. Θωμοπούλου καὶ τὰ δικὰ μου.

9. Πρβλ. πὺ ἀνω, σημ. 3.

10. Ἡ πολὺτιμη πληροφορία γιὰ τὴν ἀγγελία τῆς «Πανδώρας» ὀφείλεται στὸν Ἰ. Θωμόπουλο (βλ. σ. 291), ὁ ὅποιος ὅμως δὲν ἔδωσε πλήρη καὶ ἀκριβῆ στοιχεῖα. Ἡ ἀγγελία δὲν βρίσκεται «στὸ ἐξώφυλλο ἐνὸς τόμου», ἀλλὰ στὸ ἐξώφυλλο ἐνὸς φυλλαδίου τῆς «Πανδώρας». Κι ἐπειδὴ τὸ παλιὸ αὐτὸ περιοδικὸ βρίσκεται συνήθως σήμερα (σὲ δημόσιες κ.ἄ. βιβλιοθήκες) μόνον βιβλιοδετημένο σὲ τόμους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔχουν ἀφαιρεθῆ τὰ περιβλήματα τῶν φυλλαδίων, εἶναι σπάνιο νὰ βρῆ κανεὶς ἀβιβλιοδέτητα τὰ δεκαπενθήμερα φυλλάδια μετὰ τὸ ἐξώφυλλό τους ἢ σῶμα τοῦ περιοδικοῦ βιβλιοδετημένο μαζί μετὰ τὰ ἐπὶ μέρους ἐξώφυλλα τῶν φυλλαδίων.

Ἐνα τέτοιο σῶμα (στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς) μᾶς ἐπιτρέπει τὴν ἐπαλήθευση καὶ τὴ συμπλήρωση τῆς παραπομπῆς: εἶναι *Πανδώρα*, τόμ. ΙΘ' (1868/9), φυλλάδιο 452 (15 Ἰανουαρίου 1869), σελίδα ἐξωφύλλου γ' (ἀπέναντι ἀπὸ τὴ σελ. 400). Ὁλόκληρη τὴ σελίδα αὐτὴ καταλαμβάνουν «Ἀγγελιαὶ βιβλίων» (ἐν ὄλφ 10, ἀπὸ τὰ ὅποια 9 μὲ ἔτος ἐκδόσεως 1869) καὶ ἀνάμεσά τους ἀναγράφεται καὶ τὸ *Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν*, ἧτοι βιβλίον ἠθικὸν κτλ., ὀλόκληρος ὁ τίτλος, ὅπως εἶναι στὴν προμετωπίδα τοῦ βιβλίου, μὲ τὴν τοποχρονολογία τοῦ ἀρχετύπου, *Ἐν Βιέννῃ [...] 1770 [sic, ἀντὶ 1790]*. Ἡ ἔλλειψη ἄλλων ἐνδείξεων στὸν τίτλο τοῦ βιβλίου ὑποχρέωσε τὸν συντάκτη τοῦ περιοδικοῦ νὰ προσθέσῃ: *Σημείωσις. Τὸ ἀνωτέρω εἶναι ἀνατύπωσις γενομένη τὸ τρέχον ἔτος ἐν Ἀθήναις. Βέβαια, ἡ ἀναγγελία ἐνὸς βιβλίου σὲ περιοδικὸ τῆς 15ης Ἰανουαρίου 1869 ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἀναγγελλόμενον βιβλίον τυπώθηκε μᾶλλον στὰ 1868· ἀλλὰ ἄς μὴ περιπέξουμε τὰ πράγματα μὲ παραπέρα ὑποθέσεις.*

11. Εἶναι κρισμα πού ἡ ἔκδοσις ἐκείνη τῶν *Ἀπάντων* τοῦ Ρήγα δὲν πραγματοποιήθηκε. Παρατηροῦμε ὅμως ὅτι ἡ ἀναγγελλόμενη ἔκδοσις λίγα μόνον ἔργα ἐπρόκειτο νὰ περιλάβῃ καὶ ὄχι τὰ «Ἀπαντα» τοῦ Ρήγα. Δὲν μνημονεύεται καθόλου ἡ «Φυσικὴ» (1790). Ἀπὸ τὰ τρία ἔργα τοῦ βιβλίου «Ἡθικὸς Τρίπους» (1797) μνημονεύεται μόνον ἓνα, «Τὰ Ὀλύμπια» τοῦ Μεταστασίου. Ὁ «Νέος Ἀνάχασις» (1797) ἀγνοήθηκε ἐπίσης. Ἡ «Νέα Πολιτικὴ Διοικήσις» (μὲ τὴν ἐπαναστατικὴν προκήρυξιν, τὰ Δίκαια τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τὸ Σύνταγμα) δὲν μνημονεύεται ἐπίσης, ἀλλὰ ξέρουμε ὅτι παρέμενε ἀγνοημένη ὡς τὰ 1871, ὁπότε τὴν παρουσίασε ὁ Π. Χιώτης στὸ περιοδικὸ «Παρθενών». Θὰ περιεῖχε ὅμως ἡ ἔκδοσις ἀτὰ ποιήματα τοῦ ἀειμνήστου πρωτομάρτυρος, ἀνάμεσα στὰ ὅποια, καθὼς θὰ ἴδουμε, ἦταν καὶ τρία «ὄλως ἀνέκδοτα», ἀπὸ χειρόγραφα πού κατεῖχε ὁ ἐκδότης καὶ πού τὰ θεωροῦσε αὐτόγραφα τοῦ Ρήγα (πρβλ. σ. 295).

12. Πρβλ. Δ. Πετρακάκου, *Ὁ Τύπος. Δημοσιογράφοι καὶ δημοσιογραφία*, Ἀθ. [1920], σ. 117. Ap. Dascalakis, *La Presse néo-hellénique*, Paris 1930, σ. 54. N. Moschopoulos, *La Presse dans la renaissance balkanique*, Ἀθ. 1931, σ. 108. Κ. Μάγερ, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Τύπου*, τόμ. Α' (1790-1900), Ἀθ. 1957, σ. 91-94.

13. Δ. Γκίνη καὶ Β. Μέξια, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1800-1863)*, ἀρ. 4412, 4413, 4459-4462, 4488 (ἔτος 1846)· 4504, 4579 (1847)· 4685, 4764, 4823 (1848)· 4934 (1849)· 6198 (1854)· 7491 (1858)· 7793, 7984, 7996α (1859)· 8142, 8206, 8460 (1860)· 8571, 8584, 8822, 8893 (1861)· 9090, 9183 (1862)· 9991 (1863).

14. Πρβλ. Γκίνη-Μέξια, ἀρ. 8822.

15. Ἐνῶ στὴν ἀνατύπωση τοῦ 1869 εἶχε μεταφερθῆ ἀπὸ τὴν πρώτη ἔκδοσις τοῦ 1790 ἀμετάβλητος ὁ τίτλος τοῦ ἔργου, οἱ ἐκδότες τοῦ 1876 τὸν τροποποίησαν σὲ κάποια σημεῖα, γιὰ νὰ γίνῃ εὐπρεπέστερη ἢ ἀπλοελληνικὴ τοῦ 1790: *τῶν Παρισίων* (ἀντὶ τοῦ *Παρισίου*), *ἐκ τοῦ γαλλικοῦ* (ἀντὶ *ἐκ τῆς γαλλικῆς διαλέκτου*) κτλ.

16. Ὡς τὰ τελευταῖα χρόνια τὸ «Σχολεῖον», ὅπως καὶ ὅλα σχεδὸν τὰ βιβλία τοῦ Ρήγα, δὲν εἶχε ἐπανεκδοθῆ. Στὸ βιβλίον μου *Ρήγας* τῆς «Βασικῆς Βιβλιοθήκης» (Ἀθ. 1954) ἀνθολόγησα πέντε διηγημάτων τοῦ «Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν» (σ. 133-198). Στὴ δίτομη ἔκδοσις *Ρήγας Βελεστινῆς-Φεραῖος* (Ἀθ. 1968-9), τὴν ὅποια παρουσίασα στὴ σειρὰ «Ἀπαντα τῶν Νεοελλήνων Κλασικῶν» τῆς 'Ε-

ταιρείας 'Ελληνικῶν 'Εκδόσεων, ὀλόκληρο τὸ *Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν* (σ. 1-185).—Τεχνικὲς καὶ ἄλλες ἀτέλειες τῆς πρώτης ἐκδόσεως, ἀδεξιότητες τοῦ μεταφραστῆ ἐπαυξημένες ἀπὸ τὴν ἀδεξιότητα τοῦ στοιχειοθέτη κ.π.ἄ., μὲ ὑποχρέωσαν (καὶ σ' αὐτὸ καὶ στ' ἄλλα ἔργα τοῦ Ρήγα) νὰ καταβάλω ἀπροσμέτρητο μόχθο, γιὰ νὰ παρουσιάσω ὑπεύθυνα φροντισμένο ὡς τὴν τελευταία τεχνικὴ λεπτομέρεια τὸ κείμενο τοῦ Ρήγα, σὲ μιὰ ἔκδοση φιλολογικὰ καὶ ἐκδοτικὰ βελτιωμένη καὶ ἐκσυγχρονισμένη. Ἡ φιλολογικὴ αὐτὴ ἐπεξεργασία ἄρχιζε ἀπὸ τὸ στάδιο τῆς ἀντιγραφῆς (οἱ ἀνεύθινοι πιστεύουν ὅτι, ἀν παραδώσης στὸ τυπογραφεῖο φωτοτυπίες μιᾶς παλιᾶς ἐκδόσεως, τὰ παραπέρα εἶναι ἔργο τοῦ τυπογράφου) καὶ συνεχίζονταν ὡς τὴν τελευταία διόρθωση τῶν τυπογραφικῶν δοκιμῶν. Ἀπὸ τὸν ἐκσυγχρονισμό καὶ τὴν τήρηση ἐνιαίας ὀρθογραφίας, τὴ ρύθμιση τῶν σημείων τῆς στίξεως, τῶν κεφαλαίων καὶ μικρῶν γραμμάτων, τῶν παρενθέσεων καὶ τῶν εἰσαγωγικῶν, τὴν ἐνοποίηση παραγράφων ἢ τὸ ἀνοίγισμα νέων, τὴν ἱεράρχηση τίτλων καὶ ὑποτίτλων, τὴν εὐκρινῆ διάταξη τῶν διαλόγων, τὴν διαστολὴ τῶν παρέμβλητων στιχοιουρημάτων ἢ ἐπιστολῶν, τὴν κατὰλληλη τοποθέτηση τῶν ὑποσημειώσεων κτλ., ἔφτανε ὡς τὴν ἀντιβολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου μὲ τὸ ξένο πρότυπο, τὴν ἐπισήμανση ἀντιστοιχιῶν καὶ παρεκκλίσεων, τὴν ἀποδελτίωση γλωσσικῶν τύπων κτλ. Κάποτε καὶ ἡ ἀπλὴ διόρθωση μιᾶς ἀβλεψίας ἢ ἐνὸς τυπογραφικοῦ παροράματος εἶναι προῖον κριτικοῦ ἐλέγχου καὶ πολλαπλῶν διασταυρώσεων. (Ὅταν ἡ ἔκδοση συμπληρωθῆ μὲ τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα ποῦ ἔχω καταρτίσει, τίς σημειώσεις, τὰ γλωσσάρια καὶ τὸν ἄλλον ἐπιστημονικὸ ὄπλισμό της, θὰ καταστῆ ἐμφανέστερο σὲ πόσην ἔκταση καὶ σὲ πόσο βάθος ἀπλώνεται ἡ φιλολογικὴ αὐτὴ ἐπεξεργασία). Ὅσοι ἀγνοοῦν ὅτι ἡ ἐκδοτικὴ (κριτικὴ τῶν κειμένων καὶ τεχνικὴ τῶν ἐκδόσεων) εἶναι κλάδος τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης (εἶτε γιὰ ἔκδοση ἐπὶ τῆ βάσει χειρογράφου ἢ χειρογράφων πρόκειται, εἶτε γιὰ ὁποιαδήποτε κριτικὴ ἀποκατάσταση καὶ ὑπεύθυνη ἐπανέκδοση κειμένου), δυσκολεύονται ἴσως ν' ἀντιληφθοῦν πόσα ἐπιστημονικὰ καὶ ἄλλα ἐφόδια ἀπαιτοῦνται, πόσος μόχθος καὶ πόση πνευματικὴ προσπάθεια, γιὰ νὰ ἐπιτευχθῆ ἓνα ἄρτιο ἀποτέλεσμα σ' αὐτὸ τὸν τομέα. (Χειροκροτοῦν, ὡστόσο, τὸν φὸν Κάραγιαν ὅσο δὲν ἐχειροκρότησαν οἱ φιλόμουσοι δύο αἰῶνων τὸν ἴδιο τὸν Μπετόβεν' κι ἀναγνωρίζουν σ' ἐκεῖνον ποῦ ἀξιοποιεῖ καὶ προσφέρει στὸ κοινὸ τοὺς πνευματικούς θησαυρούς, ὅλα τὰ δικαιώματα πνευματικῆς ἰδιοκτησίας ποῦ θὰ διεκδικοῦσε ὁ συνθέτης). Ὁ φιλόλογος ἐκδότης δὲν περιμένει παρὰ ἀπὸ ἓναν περιορισμένο κύκλο εἰδικῶν νὰ ἐκτιμῆσουν τὴν ἐργασία του· δικαιούται ὅμως νὰ ἀπαιτήσῃ ἀπ' ὅλους νὰ σέβωνται τὸ μικρὸ ἢ μεγάλον ποσοστὸ τῆς συμβολῆς του σὲ μιὰ ἔκδοση, αὐτὸ ποῦ ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητη πνευματικὴ του ἰδιοκτησία. Κείμενα τοῦ Ρήγα καὶ ἄλλα σχετικὰ ντοκουμέντα (ἀκόμα καὶ εἰκονογραφικὸ ὕλικό, αὐτόγραφα ἔσηκωμένα μὲ τὸ πεννάκι μου, πανομοιότυπα ἀγνώστων χειρογράφων ἢ σπανίων ἐκδόσεων—τὰ ἴδια τὰ δικά μου κλισέ!), παρμένα καταφανῶς ἀπὸ τὰ δικά μου βιβλία, τὰ βλέπω σὲ σοβαρὰς καὶ σὲ ἀπίθανες ἐκδόσεις τοῦ ποδαριοῦ, χωρὶς κἀν μιὰ σχετικὴ μνεῖα. Πρὶν πάρη μεγαλύτερες διαστάσεις αὐτὴ ἡ καταλήστευση, προειδοποιῶ ὅτι θὰ ἀμυνθῶ μὲ ὅλα τὰ νόμιμα μέσα: Ὅποιος ἀνατυπῶσῃ κείμενα τοῦ Ρήγα ἢ σχετικὰ ντοκουμέντα, πρέπει νὰ εἶναι σὲ θέση ν' ἀποδείξῃ ὅτι προσέτρεξε στὸ ἀρχέτυπο ἢ στὴν ἀρχικὴ πηγὴ καὶ δὲν τὰ πῆρε ἔτοιμα ἀπὸ τὰ δικά μου βιβλία, σφετεριζόμενος τὸ μόχθο καὶ τὴν πνευματικὴ ἰδιοκτησία τῆς φιλολογικῆς καὶ ἐκδοτικῆς ἐπεξεργασίας.—Ἐτοιμάζω μιὰ μεγάλη ἔκδοση τοῦ *Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν*,

συνοδευμένη από τὰ αντίστοιχα κείμενα τοῦ γαλλικοῦ προτύπου, ἐξαντλητική εἰσαγωγή κτλ.

17. Στὴ Βιβλιογραφία τοῦ Legrand (ἐνθ' ἄνωτ., σ. 513) σημειώνεται ὅτι τὸ «Σχολεῖον» τοῦ 1790 εἶναι *couvrage de la plus extraordinaire rareté* καὶ ἀναγράφονται (σ. 514) τρία μόνον γνωστὰ ἀντίτυπα.

18. Σπ. Λάμπρου, *Ἀποκαλύψεις περὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ρήγα*, Ἀθ. 1892, σελ. 105-106, σημ. 19.

19. Ἡ χρονολογία 1886 ὀφείλεται σὲ μνημονικὸ λάθος τοῦ Λάμπρου ἢ σὲ τυπογραφικὴ ἀβλεψία. Τυχαίνει νὰ ἔχω ἓνα τετρασέλιδο μεγάλου σχήματος (0,315 × 0,22), σὲ καλὸ χαρτί, μὲ τὸν τίτλο: *Ἐκθεσις μνημείων τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος, γενησομένη τὴν 25ην Μαρτίου 1884 ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Α.Β.Υ. τοῦ βασιλόπαιδος Κωνσταντίνου, διαδόχου τοῦ ἑλληνικοῦ θρόνου*. Εἶναι προαναγγεῖλια τῆς Ἐκθέσεως, τὴν ὀργάνωση τῆς ὁποίας εἶχαν ἀναλάβει ὁ Φιλολογικὸς Σύλλογος «Παρνασσός» καὶ ἡ Ἱστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ Ἑταιρεία, καὶ ἔκκληση γιὰ «τὴν σύμπραξιν τῶν ἀπανταχοῦ Ἑλλήνων», οἱ ὁποῖοι καλοῦνται νὰ ἐμπιστευθοῦν στοὺς ὀργανωτὲς τὰ τυχόν ἱστορικὰ ἀντικείμενα ποὺ κατέχουν. Ὑπογράφουν (4 Φεβρ. 1884) ὁ πρόεδρος Κ. Παπαρρηγόπουλος, ὁ γραμματεὺς Χ. Ἀννίνος καὶ ἄλλα μέλη τῆς ἐκτελεστικῆς ἐπιτροπῆς (οἱ σελ. β' καὶ δ' λευκὲς· στὴ σελ. γ' πληροφοριακὲς λεπτομέρειες).—Ὑπάρχει καὶ πολυσέλιδος κατάλογος τῶν ἐκθεμάτων: *ΚΕ' Μαρτίου 1884. Ἐκθεσις μνημείων τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος [...] Κατάλογος, Ἀθήνησιν...*, ὅπου ὅμως (στὸ Τμῆμα Γ' Χειρόγραφα καὶ ἔντυπα, σ. 32-57, άρ. 1-423) δὲν ἀναγράφεται τὸ χειρόγραφο τοῦ «Σχολείου τῶν ντελικάτων ἑραστῶν». Φαίνεται πὼς ὁ κάτοχός τοῦ ἔστειλε ἀπὸ τῆ Σμύρνης κάπως καθυστερημένα, μετὰ τὴν ἐκτύπωση τοῦ Καταλόγου.

20. Ἡ τελευταία φράση δείχνει ὅτι τὸ χειρόγραφο, ποὺ εἶχε σταλῆ τὸ 1884 στὴν Ἀθήνα, βρισκόταν καὶ πάλι στὴ Σμύρνη τὸ 1892. Ἀπὸ τότε δὲν ἔχομε καμμιά πληροφορία γιὰ τὴν τύχη του. Ὁ κάτοχός του Μιχ. Κοσσοῦνης ἀνῆκε στὸν κύκλον τῶν λογίων τῆς Σμύρνης, τῶν ἐφόρων καὶ τῶν εὐεργετῶν τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς, τοῦ Μουσείου, τῆς Βιβλιοθήκης καὶ τῶν Ἀναγνωστηρίων τῆς· βλ. Χ. Σολομωνίδη, *Ἡ παιδεία στὴ Σμύρνη*, Ἀθ. 1961, σ. 205, 210, 213.

21. Γιὰ τὸ χειρόγραφο τῆς «Φυσικῆς» —αὐτόγραφο τοῦ Ρήγα, μὲ διαγραφές, προσθήκες, διορθώσεις κτλ.— βλ. Λ. Βρανούση, *Ρήγας* Ἀθ. 1954, σ. 265-267, ὅπου πρώτη συστηματικὴ καὶ πλήρης περιγραφή τοῦ ἔθνικοῦ αὐτοῦ κειμηλίου, ἱστορικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν προέλευσή του, τεκμήρια γιὰ τὴ γνησιότητά του κτλ. (Αὐτόθι, σ. 25, πρώτη παρουσίαση καὶ ἱστορικὴ ἀξιοποίηση μιᾶς φράσεως τὴν ὁποία εἶχε γράψει ἀρχικὰ ὁ Ρήγας, ἀλλὰ τὴν διέγραψε πρὶν παραδώσῃ τὸ χειρόγραφό του στὸ τυπογραφεῖο). Στὸν ἴδιο τόμο (σ. 400 καὶ 401) ἔδωσα καὶ πανομοιότυπα δύο σελίδων τοῦ χειρογράφου.—Στὴν ἔκδοση *Ρήγας Βελεστινλῆς-Φεραῖος* (Ἀθ. 1968-9), σ. 187-291, ἔδωσα ὀλόκληρο τὸ «Φυσικῆς Ἀπάνθισμα» τοῦ Ρήγα, μὲ τὴ σελιδαρίθμηση τοῦ ἐντύπου καὶ τοῦ χειρογράφου στὰ περιθώρια, καὶ μ' ὅλες τὶς τυχόν διαφορετικὰς γραφές (ἀκόμα καὶ τὶς διαγραφές) τοῦ χειρογράφου σὲ ὑποσέλιδο κριτικὸ ὑπόμνημα.—Ἐνα ἄλλο χειρόγραφο τῆς «Φυσικῆς» τοῦ Ρήγα, πιστὸ ἀντίγραφο τοῦ ἐντύπου, βρίσκεται σὲ ἰδιωτικὴ συλλογὴ στὴν Κωνσταντινούπολιν· βλ. Φ. Μπουμπουλίδου, *Παλαιογραφικὰ ἔρευνα ἐν Κωνσταντινουπόλει*, Ἀθ. 1964, σ. 16-17, άρ. Α' [=περ. Παρνασσός 5 (1963) σ. 526-527].

22. Ap. Dascalakis, *Les œuvres de Rhigas Velesinlis*, Paris 1937, σελ. 9 σημ. 2, και πανομοιότυπο ανάμεσα στις σελ. 8 και 9.

23. Γ. Βαλέτα, *Ἀρθολογία τῆς δημοτικῆς πεζογραφίας*, τ. Α', Ἀθ. 1947, πανομοιότυπο ανάμεσα στις σελ. 336 και 337.

24. Ν. Βέη, *Δημητρίου Νικολάου τοῦ Δαρβάρεως ἀφιέρωμα εἰς Ρήγαν Βελεστινῶν-Φεραίων μετ' αὐτογράφων σημειωμάτων τοῦ πρωτομάρτυρος*, Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 19(1944) σ. 371.

25. Biblioteca Academiei Române. *Catalogul manuscriptelor grecesti*, [t. I.] intocmit de Constantin Litzica, Bucuresti 1909 [=κώδικες 1-830]. *Catalogul manuscriselor grecesti*, tomul II, intocmit de Nestor Camariano, Bucuresti 1940 [=κώδικες 831-1066].

26. Α. Βρανούση, *Ρήγας*, Ἀθ. 1954, σ. 297-298. Ἐκτενέστερα: Α. Βρανούση, *Ὁ Ρήγας και τὸ Θέατρο. Ἡ μετάφραση τῶν «Ὀλυμπίων» τοῦ Μεταστασίου*, περ. Θέατρο, ἔτ. Α', τεύχ. 5 (Σεπτ. - Ὀκτ. 1962) σ. 25-29. Πρβλ. Ν. Camariano, *Quelques précisions au sujet de la traduction du drame «L'Olymptade» de Metastasio, faite par Rhigas Velesinlis*, Revue des Études Sud-Est Européennes III/1-2 (1965) σ. 291-296.

27. Βλ. Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τ. 33(1958) σ. 454 και 492-493, τ. 35 (1960) σ. 509-516, τ. 37(1962) σ. 287-300, τ. 40 (1965) σ. 632-648, Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου 8/9 (1958/9) σ. 203-205, 10(1960) σ. 218-227, 15/16 (1965/6) σ. 125-126, Ἐπετηρὶς Ἑταιρ. Βυζαντινῶν Σπουδῶν 28(1958) σ. 605-606, 30(1960) σ. 692, 34(1965) σ. 419, Ἐρανιστῆς 2 (1964) σ. 15.

28. Litzica, *Catalogul*, σ. 501, ἀρ. 753 (198).

29. Μὲ τὸ ἴδιο χέρι εἶναι γραμμένα και τὰ φφ. 19r - 26v, ὅπου διάφορα στιχορρήματα και τραγούδια, ὅλα σχεδὸν ἄτιτλα. Σημειῶνω τὸ (ἀκέφαλο προφανῶς) στιχοῦργημα:

*Δοσίματα μᾶς παίρνει μὲ κάθε περβολῆν
και ὁμως δὲν χορταίνει μὲ θησαυρὸν πολύν...*

Ἀπὸ τοὺς 102 αὐτοὺς στίχους (φ. 19v - 20v) οἱ περισσότεροι συμπίπτουν μὲ τὸ «Θούριον ἄσμα» πὺ παρουσίασα στὴν ἐργασία μου *Συμβολὴ στὴν ἔρευνα γιὰ τὰ τραγούδια τοῦ Ρήγα και τῶν μιμητῶν του. Μ' ἓνα ἄγνωστο «Θούριον ἄσμα»*, Ἀθ. 1948, σ. 6 - 8 [=Νέα Ἑστία 44 (1948) σ. 1232-1234]. Ἄς προσέσω ὅτι τὸ ἴδιο ἐπαναστατικὸ τραγούδι περιέχεται και σὲ μιὰ χειρόγραφη συλλογὴ τραγουδιῶν τοῦ Εἰκοσιένα, ἡ ὁποία σώζεται στὰ Ἀρχεῖα τῆς Ὀλλανδίας. Στὸ θέμα αὐτὸ θὰ ἐπανέλθω.—Ἀπὸ τ' ἄλλα στιχορρήματα τοῦ χειρογράφου τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας σημειῶνω (φ. 21v) ἓνα ρουμανικὸ τραγούδι μ' ἑλληνικούς χαρακτήρες γραμμένο (Zioa, ceasul despertsirii, ensemnant cu mila ta / te am aflat cu entristare, dar te rog nu me uita...), τὸ γνωστὸ *Ἑλληνες κλαύσωμεν ἄνδρα γενναῖον / τὸν Μάρκο Μπότσαρη, ἦρωα νέον...* (φ. 21v) κι ἓνα δημοτικὸ (μὲ πολλὰ λόγια στοιχεῖα) γιὰ τὸν Μάρκο Μπότσαρη και τὸ Μεσολόγγι: *Τρεῖς περδικοῦλες κάθονται ψηλὰ στὰ λιβαδάκια...* (φ. 22r). Ἄρα ὁ ἄγνωστος πὺ ἀντέγραψε *Τὸ πρῶτον ἄμβρι* ζοῦσε (πιθανὸν στὶς παραδουνάβιες χῶρες) μετὰ τὸ Εἰκοσιένα.

30. Γιὰ τοὺς κώδικες 1067-1294 ὑπάρχει ἀνέκδοτος ἓνας Κατάλογος τὸν ὁποῖον ἔχει συντάξει, πρὶν ἀπὸ χρόνια, ὁ καθηγ. Alex. Elian.

31. Στὸ φ. 10v ἑπτὰ στίχοι ἀνεπίγραφοι: *Τῆς Σμύρνης τὰ σοκάκια μὲ τρέλαναν τὸν νοῦν...*